

Ottar

Nye blikk på andre
verdenskrig i nord

1 · 2023 · Nr. 344 · Årgang 69 · kr 65,-

UiT Norges arktiske universitetsmuseum

Ansvarlig redaktør:

Lena Aarekol

Fagredaktør:

Jostein Kjærandsen

Manuskript og tips om tema,
adresseendring m.m. bes sendt til:
Ottar, Norges arktiske universitetsmuseum
Postboks 6050, Langnes, 9037 Tromsø
Tlf. 77 64 40 00
E-post: ottar@uit.no
Internett: <http://uit.no/ottar>

Ihttin lea odne ikte

Ellen Berit Dalbakk ja Beatrice Fløystad, Skánik 2000.
Digitaliserejuvvon 24x36 mm ivdne positiivafilmmas.

Gowven: Mari Karlstad, Norgga ártkalaš universitehtamusea (TSFD2000_071_015)
(Mari Karlstada dokumentáragovva konserváhtor Dikka Storm «Márkogilit historijás»-dutkanproševvta oktavuodas.)

Ottar utgis av Norges arktiske universitetsmuseum og akademi for kunstfag
UiT Norges arktiske universitet

Utkommer med 5 hefter i året. Årgang 69. Opplag: 2 300.

Porto pr. sendte enkeltheft: 35,- kr.

Abonnementspris kr 270,- . Pris pr. hefte kr 65,- .

Abonnementet gjelder til det blir sagt opp skriftlig.

Ettertrykk fra Ottar kun med Ottar-redaksjonens tillatelse.

Grafisk form: Peter Knudsen.

Grafisk produksjon: Grafiske tjenester ved UiT Norges arktiske universitet.

Trykk: Lundblad Media AS, Tromsø.

Redaksjonen er ikke ansvarlig for den enkelte forfatters synspunkter.

Trykksak
2041 0672

Ottar

Nye blikk på andre verdenskrig i nord

Populærvitenskapelig tidsskrift fra Norges arktiske universitetsmuseum nr. 344 · 2023

Ottar sa til Herren sin, Alfred konge, at han budde lengst nord i landet ved Vesthavet. Han sa at landet likevel var mykje lenger mot nord, men at det er heilt ubygt. Einast på nokre få stader her og der held finnar til. Om vinteren driv dei med jakt og om sommaren med fiske ved havet.

Slik begynner fortellingen til den nordnorske høvdingen Ottar. Omkring 890 foretok han en reise til England, og ga Kong Alfred en beretning om Nord-Norge og om en ferd langs kysten til Kvitsjøen. Beretningen ble føyd inn i kong Alfreds oversettelse av Orosius' verdenshistorie. Inspirert av den gamle hæløyghøvdingens nysgjerrighet og fortellerglede, har OTTAR siden 1954 trykt artikler om nordnorsk og arktisk natur, kultur og samfunnsliv.

Forside: Norsk soldat, Karl Bones fra Bardu, vokter tyske fanger i Narvik-fjellene i 1940.

Foto: Narviksenteret

Bakside: To kvinner i arbeid med prekevering av sild. Ørnes i Meløy i juli 1940.

Foto: Karl Lang/Rune Rautios samling

Innledning

Fredrik Fagertun

2

Kampene ved Narvik i 1940

Kurt Henrik Dalmo

3

Finnmark som krigssone gjennom andre verdenskrig

Fredrik Fagertun

12

Samisk-tyske møter under krigsårene 1940–1945

Jukka Nyssönen

19

Utenlandske krigsfanger og fanger i Nord-Norge 1941–1945

Marianne Neerland Soleim

26

Andre verdenskrig i nord: Ei økonomisk og sosial omformingstid

Hallvard Tjelmeland

33

Frigjøring og frihet

Stian Bones

41

Innledning

Det har aldri før vært skrevet et tematisk bredt og omfattende fag-historisk verk om den andre verdenskrigen i Nord-Norge. I landsdelen har imidlertid debatten om krigen til tider vært intens, ofte med kritiske innslag rettet mot det som oppfattes som en nasjonal og sørnorsk dominans i formidlingen av krigshistorien og en tilsvarende underkommunisering av den nord-norske delen av historien om andre verdenskrig. I denne sammenhengen har et faghistorisk bokverk om krigen i Nord-Norge vært savnet og etterspurt. En forventning om en slik historiefaglig satsing har med god grunn vært rettet mot historiemiljøet ved UiT Norges arktiske universitet, det største faghistoriske miljøet i Nord-Norge.

Dette er bakgrunnen for at en gruppe historikere ved Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi ved UiT Norges arktiske universitet gjennom de siste ti årene har arbeidet med forskning på og formidling av den andre verdenskrigens historie i Nord-Norge og våre nordlige naboland. Med god hjelp fra historikere ved noen andre nasjonale institusjoner og krigskyndig kompetanse på andre fagområder, resulterte det høsten 2022 i utgivelsen av et stort trebinds bokverk med tittelen *Andre verdenskrig i nord*.

Andre verdenskrig, med det tyske overfallet på Norge og den femårige okkupasjonen av landet, var en nasjonal erfaring. Likevel er det mange sider ved krigen i Nord-Norge og nordområdene som er spesielle. Her kan nevnes det forlengede felttoget i nord, den geografisk nære koblingen til kampene på Østfronten, den relativt sett svært store andelen tysk personell i nord og den dramatiske tvangsevakueringen og ødeleggelsen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944.

Det store bokverket *Andre verdenskrig i nord* beskriver og belyser alle disse aspektene ved den nordlige krigshistorien og i tillegg mange flere tema, deltema og hendelser som folk i nord ble en del av under krigen.

I dette nummeret av Ottar blir noen biter av alle disse krigserfaringene presentert. Alle forfatterne er historikere som har bidratt med kapitler i bokverket eller som har vært knyttet til et annet krigsprosjekt ved UiT, *I en verden av total krig: Norge 1939–1945*.

De tema som behandles her er et lite utvalg av emner som tas opp i det store verket. *Kurt Henrik Dalmo* skriver om felttoget ved Narvik i 1940. *Fredrik Fagertun* ser på krigserfaringene i Finnmark under okkupasjonen. Samenes møte med

tyskerne i Nord-Norge og i Nord-Finland blir belyst av *Jukka Nyysönen*. Den store antallet utenlandske krigsfanger og tvangsarbeidere blir beskrevet av *Marianne Neerland Soleim*. *Hallvard Tjelmeland* diskuterer andre verdenskrig som en økonomisk og sosial omformingstid og *Stian Bones* tar opp krigens avslutningsfase i nord med perspektiver på begrepene frigjøring og frihet.

Vi håper dette Ottar-heftet blir interessant lesning for mange.

Fredrik Fagertun
hefteredaktør

Kampen ved Narvik i 1940

Kurt Henrik Dalmo

Høsten 1939 og vinteren 1940 fikk Narvik, på grunn av den svenske jernmalmen, strategisk betydning i stormaktenes økonomiske krigføring. Dette var en følge av den britiske og franske krigserklæringen mot Nazi-Tyskland etter sistnevntes angrep på Polen i september 1939. Den 9. april 1940 var Narvik ett av stedene hvor de tyske styrkene gikk i land da de innledet sitt angrep mot Norge. I de påfølgende dagene mobiliserte 6. divisjon raskt og før måneden var over gikk nordmennene til motangrep.

Kampene ved Narvik våren 1940 foregikk i et relativt avgrenset geografisk område i nordre deler av Nordland og i Sør-Troms. Til tross for dette var det mye som skjedde i de 62 dagene fra angrepet til kapitulasjonsavtalen ble underskrevet 10. juni. Denne artikkelen konsentrerer seg om 6. divisjon og noen av de store hendelsene som den deltok i.

Etter Nazi-Tysklands angrep på Polen høsten 1939 ble flere norske avdelinger kalt inn til nøytralitetsvakt. De fleste nordnorske linjebataljonene ble kalt inn til en vaktperiode på cirka tre måneder. I tillegg var det også to bataljoner fra Trøndelag. 8. april 1940 var det i Nord-Norge minst 6600 mann tilhørende hæren og minst 950 tilhørende marinen inne til nøytralitetsvakt. Totalt var det minst 7550 mann som 8. april skulle beskytte landsdelen. Imidlertid var disse gruppert med tanke på nøytralitetsvakt og en trussel fra øst,

og ikke med tanke på forsvar mot invasjon fra vest.

Overfall

Den første følelsen av krigens gru kom til Nord-Norge på morgenen 9. april med senkningen av de 40 år gamle panserskipene *Eidsvold* og *Norge*. I løpet av få minutter, litt over klokken halv fem på morgenen, ble til sammen 282 (hhv. 177 og 105) nordmenn drept i eller som en følge av senkningen av disse to panserskipene.

Den tyske styrken tilhørende 3. Gebirgsdivision (bergjegerdivisjon), ledet av generalmajor Eduard Dietl, ble landsatt på tre steder. Enheten som gikk i land i Narvik møtte raskt på de norske styrkene, men uten at det kom til kamp. Etter en halvtimes våpenhvile overga sjefen for Nord-Hålogaland Infanteriregiment nr. 15 (IR15), oberst Konrad Sundlo, byen. Sundlo begrunnet dette med at

av hensyn til de sivile måtte det ikke komme til stridshandlinger inne i byen.

I Bjerkvik gikk to bergjegerbataljoner i land og tok raskt kontroll over Elvegårdsmoen, som var mobiliseringssted for IR15, mens den tredje landingsgruppen gikk i land ved Ramnes og Hammes, på hver sin side av Ofotfjorden. Denne gruppen skulle besette det de tyske planleggerne trodde var norske kystfestninger, men disse var ikke bygd. Dette var en strek i regningen for den tyske styrken som hadde planlagt å bruke festningene til å hindre britiske krigsskip i å komme inn i Ofotfjorden.

Etter at overgivelsen av Narvik ble kjent for sjefen for 6. divisjon, generalmajor Carl Gustav Fleischer, avsatte han oberst Sundlo umiddelbart og major Sigur Omdal ble gitt kommandoen. Omdal fikk ordre om å etablere et forsvar langs jernbanen

øst for byen for å hindre videre tysk fremrykning mot svenskegrensen. Deler av en bataljon fra Nord-Trøndelag Infanteriregiment nr.13 (I/

IR13) var etter overgivelsen av byen samlet i skolegården på Frydenlund skole. Sammen med sjefen for I/IR13, major Sverre Spjeldnæs, stilte Omdal

opp denne styrken på 209 mann, marsjerte ut av byen og etablerte stillinger ved Djupvik med front mot Narvik.

6. Divisjon/Distrikskommando

6. Distrikskommandos sjef (reduisert) i Harstad

13 vaktetasjementer i hele distrikt

Sør-Hålogaland	Nord-Hålogaland	Troms fylkes fastland	Vest-Finnmark	Øst-Finnmark
Daglig garnison drift	I/IR13	6. Brigadekommando	Daglig garnison drift	Varanger bataljon
	6. landvernspioner-kompani (-)	II/IR15		I/IR12
	Maskinkanonbatteriet i Nord-Norg	Bergartilleribataljon nr. 3		II/IR14
	Pansertogkanonavdeling	9. motorisert batteri		Garnisonkompaniet i Sør-Varanger
	Reserve og samlemagasin nr. 17	6. sambandskompani		Luftvernmitraljøse-tropp
		6. intendanturkompani		10. Motoriserte batteri
		6. sanitetkompani (-)		Sambandsavdeling
		6. sveterinæravdeling		Landvernspionertropp
		6. bilkompani		Blokkhustropp
		Øvelsesavdeling/ Bergartilleribataljon nr. 3		Reserve- og samlemagasin nr. 18
				Sykebæretropp
				6. Feltsykehus
				Lastebil tropp

(-) indikerer at avdelingen har avgitt en underavdeling

Oppdraget til den tyske styrken var først å sikre Narvik og deretter besette Salangen, Setermoen og Bardufoss. Styrken ved Elvegårdsmoen rykket nordover langs Riksvei 50 (Rv 50) og på morgenen 12. april kom den i kamp med 6. divisjons skolekompani ved Gratangen turiststasjon. Etter at den norske styrken hadde stanset flere tyske angrep måtte nordmennene trekke seg tilbake for å unngå å bli omringet. Neste dag, 13. april, stanset skolekompaniet den tyske fremrykningen ved Lappaugen. På norsk side tok II/IR15 over frontlinjen og begge parter etablerte seg i forsvarsposisjoner.

Samtidig rykket den tyske styrken i Narvik østover langs jernbanelinjen. Den norske styrken der fikk med seg svært lite da de marsjerte ut av Narvik. I tillegg var den også isolert fra de andre norske styrkene. Litt etterforsyninger ble fløyet inn av norske fly og den fikk også forsyninger og ammunisjon fra den svenske styrken på andre siden av grensen. I dagene etter 9. april var Omdal-gruppen involvert i flere mindre trefninger. På morgenen 16. april, mens styrken lå ved Bjørnfjell stasjon, angrep tyskerne. Dette resulterte i at deler av den norske styrken flyktet de få hundre meterne over til Sverige og ble internert, flere

Avdelinger i Nord-Norge per 8. april 1940, fordelt på forsvarsavsnitt.

Kilde: Dalmo, 2021.

ble tatt til fange og seks nordmenn falt. Med det hadde den tyske styrken sikret seg jernbaneforbindelsen til Sverige.

Til sjøs var planen at de ti jagerne som transporterte den tyske styrken til Narvik, skulle returnere til Tyskland, men det satte den britiske marinen en stopper for. På morgenen 10. april, mens tidevannet var på sitt høyeste, angrep en britisk marinestyrke bestående av fem jagere Narvik havn. Angrepet kom overraskende på tyskerne. Etter en kamp som varte i omtrent to timer var resultatet at to jagere på begge sider, samt åtte handelsskip inne på havnen, ble senket. 13. april angrep britene på nytt, denne gangen med ett slagskip og ni jagere. Etter kamphandlingene, som varte i om lag fem timer, var alle de resterende åtte tyske jagerne enten senket eller satt på land og ødelagt av de tyske besetningene. Britene mistet ingen skip, men flere fikk alvorlige skader. Totalt i disse to sjøslagene hadde den tyske marinen om lag 300 drept, mens den britiske hadde omtrent 200 døde.

Ved å senke den tyske marinestyrken klarte britene både å isolere den tyske landstyrken og sikre at den viktigste ferdselsåren – sjøen – kunne benyttes fritt av de allierte og nordmennene under britisk beskyttelse. Samtidig resulterte det også i at den tyske styrken ble forsterket med cirka 2500 overlevende marinegaster. Disse ble i stor grad kledd opp og utrustet med

norsk utstyr fra Elvegårdsmoen og organisert som infanteriavdelinger.

Mobilisering og de allierte kommer

Allerede natten til 9. april beordret generalmajor Fleischer mobilisering av 6. divisjon. I løpet av de neste dagene ble store deler av divisjonen mobilisert. Av avdelingene i Finnmark ble to infanteribataljoner, I/IR12 og Alta bataljon, skipet sørover og ankom Lavangen 17. og 20. april.

Avdelingene som ble satt opp på Setermoen etablerte seg i området Salangsdalen–Fossbakken for å skape en mer solid front. I tillegg ble det også sendt styrker til Sjøvegan siden den norske ledelsen ikke kunne utelukke at ytterligere tyske styrker kunne komme sjøveien.

Den 14. april ankom de første britiske styrkene. Flåteadmiral sir William Boyle (lord Cork) var innledningsvis sjef for den britiske sjøstyrken og fra 20. april øverstkommanderende for hele den allierte styrken ved Narvik. Sjefen for 49. infanteridivisjon, generalmajor Pieter Mackesy, var sjef for landstyrken som bestod av en blanding av profesjonelle soldater, «regulars», og deltidssoldater fra Territorial Army.

Før den britiske styrken seilte fra England fikk lord Cork sin ordre direkte fra marineminister Winston Churchill: å gjenerobre Narvik så snart som mulig. General Mackesy

fikk en annen ordre fra sjefen for generalstaben, general Edmund Ironside. Det var å etablere base i Harstad, sikre seg samarbeid fra de norske styrkene, planlegge videre operasjoner og motta forsterkninger.

Cork ønsket et direkte angrep på Narvik, mens Mackesy mente at byen både var for sterkt forsvart og at den britiske styrken manglet viktig materiell som landgangsfartøyer, artilleri og luftstøtte for å kunne gjennomføre en landgang. Mackesy bestemte at for å kunne angripe Narvik var det nødvendig å sikre seg områdene nord og sør for byen – Øyjord og Ankenes – for å få frem artilleri som kunne støtte et angrep på Narvik.

17. april bestemte ledelsen i 6. divisjon seg for å gå over på offensiven. Planen var å omringe den tyske styrken ved Bjerkvik gjennom å angripe i to retninger, Gratangseidet i nord og Vassdalen i sør. Første del av denne planen var et angrep mot Lappaugan med hoveddelen av 6. brigade, mens en bataljon (I/IR12) skulle avskjære forbindelsen mellom Lappaugan og Gratangen/Gratangseidet ved å ta seg over Fjordbotneidet. Angrepet skulle skje 24. april.

Motangrep

For å komme seg til sin utgangsstilling måtte I/IR12 marsjere fra Tennevoll gjennom Fjordbotneidet 23. april. I løpet av kvelden ble det uvær

Skip i brann på havna i Narvik etter angrep av britiske marinestyrker 10. april 1940.
Foto: Rune Rautios samling

med mye snø. Hovedstyrken (II/IR15 og I/IR16) angrep Lapphaugen tidlig den 24. april, i dyp snø, motvind og snøbyger. Samtidig fikk I/IR12, som på grunn av snøbygene ikke klarte å løse oppdraget sitt fra Fjordbotneidet, tillatelse fra divisjonen til å gå ned i Gratangsbotn og opp på veien på motsatt side av dalen. Etter hvert ble det klart at hovedangrepet mot Lapphaugen på grunn av værforholdene måtte avbrytes. Alta bataljon ble samtidig gitt ordre om å gå i stilling i skråningen ned mot Gratangsbotn for å sikre I/IR12s flanke.

På kvelden 24. april mente major Nils Bøckman, sjefen for I/IR12, at avdelingen hans var utslitt, blant annet på grunn av den strabasjose marsjen over Fjordbotneidet. Han ba om å få tilbringe natten i husene i øvre del av Gratangsbotn. Etter å ha fått tillatelse etablerte bataljonen seg med nærforsvar prioritert mot sør og øst.

Selv om det norske angrepet mot Lapphaugen ikke var vellykket, trakk det tyske kompaniet seg tilbake natt til 25. april. Etter at det kom til Gratangen (usett forbi de norske vaktpostene), inngikk det i en tysk styrke som på morgenen 25. april angrep fra Gratangsbotn/Elvenes oppover dalen. Angrepet fra vest kom overraskende på I/IR12 og de enkelte kompaniene tok opp kampen hver for seg. Den angripende tyske styrken «drev» fanger og sivile fremfor seg, noe som gjorde det vanskelig for

nordmennene å skyte, i frykt for å treffe sine egne. Etter intense kamper ga major Bøckman ordre om å ta seg tilbake til Fjordbotneidet. I løpet av det neste døgnet tok soldatene seg enkeltvis eller i små grupper gjennom Alta bataljons linjer. Totalt hadde den norske bataljonen 32 døde, 64 sårede og 180 savnede (tatt til fange).

Etter sitt vellykkede motangrep, trakk den tyske styrken i Gratangen seg tilbake og frem til 1. mai var det bare noen få mindre sammenstøt i dette området.

Kampene på Gratangseidet og i Gressdalen

De videre norske operasjonene var planlagt langs to akser. En langs Rv 50 over Gratangseidet–Bjerkvik–Elvegårdsmoen og en gjennom dalførene mellom Rv 50 og svenskegrensen, Gressdalen og Raudalen.

Området var for stort til at de tyske styrkene kunne klare å lage en sammenhengende forsvarslinje. Likevel greide de, på grunn av at terrenget bestod av tre daler og mengden av maskingeværer som de hadde, å gruppere seg slik at de lagde en sammenhengende ildlinje. Denne ildlinjen skulle de norske styrkene angripe mot.

30. april ble deler av en fransk alpejegerbrigade landsatt ved Foldvik i Gratangen. Den franske brigaden opererte på 6. divisjons høyre flanke, i stor grad langs Rv 50 i dalbunnen

av Gratangseidet. Den franske brigaden hadde til enhver tid bare en bataljon i front som ble rullert. De norske styrkene som sloss på en mye bredere front, hadde ikke samme muligheten. De opererte i fremste linje under svært krevende værforhold og i veiløst terreng. Alt av forsyninger, mat og ammunisjon som avdelingene behøvde, måtte fraktes frem over lange distanser i dyp snø og med stadig trussel fra tyske fly.

1. mai ble den videre offensiven innledet med et angrep i Gressdalen av nordmennenes 6. brigade (IR16 og IR12) og 7. brigade (IR15, Alta bataljon og artilleri, samband og sanitet). 6. brigades angrep stanset etter hvert opp sør for Gressvann. I perioden frem til 7. mai kjempet 7. brigade, tidvis støttet av avdelinger fra 6. brigade, seg frem høyde for høyde over Leigasplataet. De tyske styrkene dannet så en ny forsvarslinje Ørnfjell–Vassdalsfjell–Storebalak–Neverfjell.

Den allierte ledelsen mente fremrykningen gikk for sakte og det ble besluttet å gjennomføre en landgang med franske fremmedlegionærer i Bjerkvik for gjennom et flankeangrep å løse den fastlåste situasjonen. Landgangsoperasjonen ble gjennomført natt til 13. mai. Angrepet startet med kraftig beskytning fra britiske skip. Britene hadde fått opplyst at det ikke var sivile i Bjerkvik, men slik var det ikke. I løpet av denne natten ble totalt 14 sivile drept av alliert artilleriild og store deler av bygdas hus ble ødelagt. Flere av de

sivile utviste stort mot ved at de midt under bombardementet rodde ut til de britiske skipene for å fortelle dem at det befant seg sivile i husene. Fremmedlegionærene erobret i løpet av dagen Bjerkvik opp mot Skogfjellet samt Elvegårdsmoen opp til Hartvigvann.

Parallelt iverksatte de norske og franske styrkene angrep fra nord og i løpet av den 13. og 14. mai klarte de å ta store landområder, blant annet Vassdalen, Storebalak og Neverfjell. Angrepet fortsatte ufortrødent videre og i perioden frem mot 22. mai tok 6. brigade Kobberfjell og Kubergget, mens 7. brigade tok Lillebalak.

Gjenerobringen av Narvik

Etter landgangen i Bjerkvik tok de franske styrkene kontrollen over Øyjord. I begynnelsen av mai ble en polsk brigade landsatt sør for Narvik og etablerte en front mot Ankenes. Dermed lå forholdene til rette for å kunne angripe Narvik. Det var sjefen for første franske lette divisjon, brigader Antoine Béthouart, som ble ansvarlig for å planlegge og lede angrepet ettersom Narvik var i den franske divisjonens ansvarsområde. Fra norsk side ble en infanteribataljon (II/IR15), ledet av major Ivar Hyldmo, og ett artilleribatteri, avgitt for å støtte gjenerobringen.

Angrepet på Narvik skulle foregå fra nord og sør samtidig. I sør angrep den polske brigaden mot Ankenes

– Beisfjorden, mens de to bataljonene fra fremmedlegionen samt den norske bataljonen gjennomførte en landgangsoperasjon fra Øyjord over Herjangsfjorden mot Ornes. Begge angrepene ble støttet av allierte skip og fly. Angrepet startet natt til 28. mai. I nord ble først en bataljon med fremmedlegionærer satt over, deretter den norske bataljonen. Kampene var blant de hardeste under hele felttoget. Hyldmo-bataljonen hadde i løpet av 45 minutter 12 drepte og 36 sårede. Totalt mistet den norske bataljonen 17 mann denne dagen.

Hyldmo-bataljonen sikret først Fagernesfjellet og deretter lot franskmennene de norske soldatene marsjere først inn i byen og få æren av å frigjøre Narvik. Uten de allierte ville ikke en gjenerobring av Narvik, på denne måten, vært mulig.

Ukjent for nordmennene hadde den allierte styrken allerede 25. mai – før angrepet mot Narvik – fått ordre om å trekke seg ut av Norge. Årsaken var den raske tyske fremrykningen etter angrepet på Frankrike, Nederland og Belgia den 10. mai. De allierte lederne mente det var behov andre steder for de styrkene som var ved Narvik. Beslutningen ble holdt hemmelig for norske myndigheter frem til 1. juni.

De norske myndighetene hadde nå i hovedsak tre alternativer. Fortsette kampen alene, overgi seg eller fortsette kampen fra eksil. Det var flere som ivret for å fortsette alene, men det ble raskt klart at det ikke lot

Tyske krigsfanger etter gjenerobringen av Narvik. Her marsjeres de gjennom byen 29. mai vaktet av polske soldater.
Foto: Per Ilsaas, familien Ilsaas' arkiv/Forsvarsmuseet

seg gjøre. Den viktigste årsaken til det var at de norske styrkene holdt på å gå tom for ammunisjon og uten støtte fra de allierte ville det ikke være mulig å skaffe nye forsyninger. Regjeringen og Kongen konkluderte med at de ville fortsette kampen fra eksil.

De siste fremstøtene

Samtidig med at de allierte planla og gjennomførte sin evakuering, fortsatte de norske styrkene å kjempe i fjellene nord-øst for Narvik. Planen var at 6. brigade skulle rykke frem langs svenskegrensen mot jernbanen, mens 7. brigade skulle rykke frem vest for dem. Fra 30. mai og i løpet av de neste dagene ble den tyske styrken presset stadig mer sammen mot

Forhandlinger om kapulasjonsavtalen i Trondheim 10. juni 1940. Den tyske obersten Erich Buschenhagen (t.v.) og den norske oberstløytnanten Ragnvald Røschner-Nilsen.

Foto: Ulf Larsstuvolds samling

Bjørnfjell og grensen til Sverige. Det siste angrepet var 7. juni, samtidig som konge og regjering gikk om bord i *HMS Devonshire* i Tromsø og startet sin ferd mot de britiske øyer.

Samme dag som de siste allierte styrkene forlot landet – 8. mai – ble ordren om demobilisering gitt til de norske avdelingene. Med unntak av noen få i 6. divisjons ledelse kom denne ordren som en overraskelse og ble mottatt med vantrø og forundring av de aller fleste. Den tyske styrken var jo i ferd med å bli slått. I ordnede former trakk de norske styrkene seg ned i det nå grønne lavlandet. De leverte inn utstyret og startet på hjemreisen, omtrent før de tyske styrkene hadde fått med seg at nordmennene hadde trukket seg tilbake fra frontlinjen. Ved midnatt, natten mellom 9. og 10. juni, opphørte fiendtlighetene og senere den 10. juni ble kapulasjonsavtalen undertegnet i Trondheim.

Hva ble oppnådd?

Den svenske jernmalmen som ble skipet ut fra Narvik var det som ga Narvik sin strategiske betydning. Etter at kampene var over og hakekorsflagget vaiet over byen hadde Narvik ikke lenger samme strategiske verdi. For det første fordi ødeleggelsene av utskipningsfasilitetene førte til at det ville ta år før en igjen kunne skipe ut jernmalm i samme mengde som tidligere. Videre, etter den tyske okkupasjonen av Norge, kunne

ikke lenger de tyske malmskipene seile trygt i norsk nøytralt territorialfarvann. For det tredje var ikke den svenske jernmalmen like viktig etter at Tyskland hadde erobret de franske gruvene.

Militærstrategisk var det den tyske marinens tap under angrepet på Norge som hadde størst betydning, herunder de ti jagerne som britene senket ved Narvik. Dette kan ha vært en medvirkende årsak til at Tyskland ikke gjennomførte et angrep over kanalen mot de britiske øyer. Uansett ga det de britiske lederne en trussel mindre å tenke på i en svært presset situasjon sommeren og høsten 1940. På norsk side ga den norske motstanden våren 1940 konge og regjering muligheten til å komme seg unna. Først i eget land og deretter i eksil i Storbritannia. Til sist befestet kampene, og den norske kampevnen, at Norge stod på alliert side i krigen.

Litteraturliste:

- Dalmo, Kurt Henrik. 2021. *Krig og historie – Narvik 1940. Militærhistorisk rekonstruksjon og historiografisk analyse av felttoget ved Narvik, 9. april til 10. juni 1940*. Doktorgradsavhandling. UiT Norges arktiske universitet.
- Dalmo, Kurt Henrik og Vidar Eng. 2022. *Felttoget i Nord-Norge i 1940*. I Fredrik Fagertun (red.): «Overfall og okkupasjon», kapittel 2 i bind 1 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Jaklin, Asbjørn. 2018. *Kampen om Narvik. 62 desperate dager*. Oslo. Gyldendal.
- Sandvik, Trygve. 1965. *Operasjonene til lands i Nord-Norge 1940. Bd.I. Hærens nøytralitetsvakt 1939/40: Fredsbruddet og begivenhetene til og med tilbakeerobringen av Gratangen*. Krigen i Norge 1940. Oslo. Gyldendal
- Sandvik, Trygve. 1965. *Operasjonene til lands i Nord-Norge 1940. Bd.II. Operasjonene etter gjenerobringen av Gratangen til demobiliseringen: Vår vakt i Finnmark*. Krigen i Norge 1940. Oslo. Gyldendal.

Kurt Henrik Dalmo, er historiker med doktorgrad fra UiT Norges arktiske universitet i 2021 om felttoget i Nord-Norge i 1940.

E-post: kurt.h.dalmo@uit.no

Finnmark som krigssone gjennom andre verdenskrig

Fredrik Fagertun

Finnmark fikk under andre verdenskrig, i langt større grad enn andre deler av Norge, oppleve reelle krigshandlinger i form av allierte flyangrep og brutale tvangstiltak fra den tyske okkupasjonsmaktens og det norske nazi-regimets side. Tyskerne etablerte seg tungt i Øst-Finnmark som ble et brohode for tyskernes krigføring på Litsa-fronten. Finnmark var viktig for tyskernes militære og strategiske kontroll i nordområdene. Samtidig var norsk og alliert spionasje og overvåking på plass i krigen mot tyskerne på den nordligste flanken.

Da tyskerne angrep og invaderte Norge 9. april 1940 var Finnmark det fylket i landet som var minst berørt av direkte krigshandlinger i de to månedene som felttoget varte. Et tysk fly bombet og satte fyr på trelastbedriften Pasvik Timber i Sør-Varanger, Finnmark kringkaster sin sender- og studiobygning i Vadsø ble ødelagt etter bombing og det var et par andre episoder med tyske fly lengst i nord. I hele Finnmark fulgte folk med på krigsutviklinger ved Narvik og lenger sør i Nordland, og var ikke minst opptatt av Alta-bataljonens innsats ved fronten. Men vesentlige materielle ødeleggelser opplevde ikke finnmarkingene i felttogperioden, 9. april til 10. juni.

Dette endret seg fra juni 1941 da Tyskland angrep Sovjetunionen i operasjon Barbarossa. Fra denne tid ble Finnmark, og i særlig grad Øst-Finnmark, mer og mer en krigssone og en del av krigføringen

på Østfronten. Byene og havner i Øst-Finnmark, ble mål for alliert bombing. Forsyningslinjene langs kysten ble truet av allierte fly og ubåter. Tyskerne måtte føre store mengder forsyninger langs kysten og inn til frontene ved elva Litsa på Kola-halvøya og i Nord-Finland. I like stor grad som tyskerne, var sivilbefolkningen i hele Finnmark avhengige av forsyninger sørfra.

Sommeren 1944 lå byene i Øst-Finnmark for en stor del i ruiner. Med den tyske tilbaketrekningen fra Litsa-fronten og Nord-Finland i oktober oppsto en helt ny og dramatisk situasjon i Finnmark. Tyskerne evakuerte størstedelen av finnmarksbefolkningen med tvang, og brente hus og ødela infrastruktur i et stort omfang. Samtidig gikk sovjetiske styrker over grensen til Norge og etter hvert kunne det etableres et norsk sivilt styre i Finnmark som dermed ble en frigjort del av Norge et

halvt år før den offisielle frigjøringen av landet i mai 1945.

Brohode mot øst

Fordi det østlige Finnmark ble nært knyttet til krigføringen på østfronten, ble Norge fra sommeren 1941 militært delt ved Nordkinnhalvøya. Sør for denne linjen hadde den tyske militærorganisasjonen i Norge (AOK Norwegen) ansvaret og kontrollen. Området øst for Nordkinnhalvøya var under kommando av den tyske 20. bergarmé, lenge ledet av general Eduard Dietl, fra sommeren 1944 av general Lothar Rendulic. Her lå det vanligvis stasjonert opp mot 20 000 tyske tropper. Disse ble ikke regnet med blant de tyske styrkene i Norge fram til november 1944, men inngikk i stedet som en del av styrkene på det nordlige frontavsnittet mot Sovjetunionen – Litsa-fronten og den nordlige fronten i Finland.

Kirkenes var sentrum for forsyninger til Petsamo og Litsafronten og for utskipping av norsk jernmalm og finsk nikkel. Her besøker Rikskommissariatets leder i Kirkenes havna. Sovjetiske krigsfanger i bakgrunnen.

Foto: P.J. Bøgelund OY AB/Rune Rautios samling

Allerede fra høsten 1940 ble hele det østligste Finnmark preget av stor tysk aktivitet. Østfinnmarkbyene og de omliggende lokalsamfunnene fikk oppleve en helt ny hverdag. Både på mindre steder og i byene overtok tyskerne boliger, forsamlingshus, lager – alt som trengtes til forlegninger for soldater og lokaler for lagring av forsyninger, våpen og ammunisjon. Nye brakker, kaier og andre nødvendige hus ble oppført. Det ble arbeidet med utvidelser av flyplassen på Høybuktnoen og militære forsvarsanlegg ble bygget i kystområdene. Kirkenes ble hovedhavn og base for den tyske opprustningen i nordøst. Dette tyske byggebehovet gav arbeid til mange og det ble betalt god lønn. I tillegg fikk også mange tilgang til goder som matvarer, tobakk og brennevin.

I juni 1941 ble det klart hva tyskerne ville med all aktiviteten. De tyske armeene angrep Sovjetunionen på bred front. På nordfronten var målet Murmansk og de sovjetiske jernbanekommunikasjonene fra nord til sør. De tyske styrkene nådde aldri Murmansk, men ble stoppet av sovjeterne ved elva Litsa. Her sto fronten til høsten 1944, og fra tysk side ble fronten forsynt via havnene i østfinnmarkbyene, særlig Kirkenes. Med det fulgte bombingene. Sovjetiske og allierte fly bombet de tyske forsyningshavnene, først Kirkenes, etter hvert også Vardø og Vadsø og noen andre mindre lokalsamfunn. Bombingen kunne være intens og fant sted over flere år.

Av sivilbefolkningen i de tre byene døde om lag 50 mennesker, 40 av dem i Vardø, de fleste da sykehuset ble bombet i 1942. I forhold til graden av bombing var de sivile tapene små. Det skyldtes for en stor del at folk evakuerte ut av byene og at de som var igjen etter hvert lærte å beskytte seg.

Det østligste Finnmark fikk altså gjennom 3 ½ år oppleve krig på en helt annen måte enn det folk i resten av landet gjorde. Også i resten av Finnmark var forholdene helt annerledes enn i det bombeutsatte østfylket. Her opplevde en ikke systematiske krigshandlinger, men det kunne også være mye dramatik.

En farlig kystlinje

For den tyske krigsmakten var forsyningslinjene langs hele den norske kysten viktig. Det var bare langs kysten at store volumer av folk, varer, våpen og ammunisjon kunne fraktes. Men denne trafikken var svært utsatt for angrep av allierte skip, ubåter og fly. Også norsk sivil skipsfart ble rammet.

Ut gjennom krigsårene ble finnmarks-kysten den aller farligste kyststrekningen på norskekysten. Nærheten til Sovjetunionen gjorde at sovjetiske fly og ubåter ble en stadig større trussel mot den tyske fraktfarten. Tyskerne trengte hele tiden nye forsyninger til krigføringen i øst, samtidig var sovjeterne og de vestlige allierte opptatt av i størst mulig grad

å stanse de tyske skipstransportene. Langs denne kystlinjen skulle også sivile reise, og det kunne være farlig. Fly og ubåter så ikke alltid forskjell på en passasjerbåt og et fraktskip. Mange hurtigruter ble senket, så som Richard With og Vesteraalen høsten 1941. Da ble det slutt på den regulære hurtigrutetrafikken og erstatningshurtigrutene tok over. Disse var gjerne mindre og mer fleksible fartøyer, mange tidligere selfangstbåter. Men også «erstatninga» ble angrepet, som i januar 1942, da tre erstatningsrutebåter ble senket i løpet av to uker. Det var Vaaland, Sørøy og Ingøy og til sammen 19 passasjerer og mannskap døde.

Langs hele norskekysten var den norske hjemmeflåten utsatt. Forfatteren Gunnar Grytaas skriver at 237 skip ble senket og 1069 nordmenn, mannskap og passasjerer, omkom. Av disse var det mange som omkom på finnmarkskysten. Årsaken til noen av disse forlisene var miner – som oftest tyske miner. Men de fleste forlisene skyldtes angrep fra allierte (og norske) overflatefartøyer, ubåter og fly. Dette ble langt på vei akseptert av nordmennene. De fleste så det som en tragisk konsekvens av krigen og verken allierte eller norske stridskrefter ble tillagt skyld for tapene, selv om den nazistiske pressen stadig la ansvaret på briter og sovjetere.

Kystens voktere – partisanene

For våre allierte både i øst og i vest var det viktig å ha oversikt over den

tyske skipstrafikken langs kysten. Det gav et bilde av tyske mål og intensjoner i nord, men rapportene som innløp om tyske skips bevegelser ble ofte også brukt til å bestemme angrepsmål for allierte fly og ubåter. En slik kystovervåkning ble først igangsatt av britene. Allerede i krigens første fase etablerte den britiske etterretningstjenesten, Secret Intelligence Service (SIS), seg i Norge. Først i Sør-Norge, fra 1942 også i Nord-Norge. De aller fleste SIS-agentene var nordmenn i britisk tjeneste og deres hovedoppgave var over radio å rapportere om den tyske skipstrafikken.

Mens SIS-agentene i nord hovedsakelig dekket Nordland og Troms, drev Sovjetunionen en lignende overvåkingsvirksomhet i Finnmark. De sovjetiske etterretningstjenestene rekrutterte nordmenn og sendte dem på oppdrag langs finnmarkskysten med radiosendere og forsyninger. Disse agentene kjenner vi i Finnmark og Nord-Troms som «partisaner». Partisanene utførte de samme oppgavene som de britisk styrte SIS-agentene sørover i landet. I starten fikk partisanene også andre oppdrag, for eksempel sabotasje, men over tid ble arbeidsoppgavene aller sterkest knyttet til overvåking av kysttrafikken og rapportering om denne.

Arbeidsforholdene for partisanene var ganske mye vanskeligere enn for SIS-agentene lenger sør i landsdelen. Tyskerne satte mye inn på å oppspore, ettersøke og

fange partisaner og deres hjelpere. Tyske sikkerhetsmyndigheter fryktet partisanene som de gjerne oppfattet som kommunister, og i jakten på partisanene i Finnmark benyttet de seg av instruksjer og rutiner for «partisanekrig», slik tyskerne kjente denne type krigføring fra Øst-Europa og Finland. Det innebar at de fikk tilgjengelig store mannskapsressurser og etterretningskapasitet når det var mistanke om partisanvirksomhet.

I 1943 ble for eksempel mer enn tusen tyske soldater satt inn i jakten på partisaner på Varangerhalvøya. Partisanene i Finnmark ble dermed mye mer direkte «jaktet på» enn SIS-agentene. Mange nordmenn som arbeidet for SIS ble også drept i oppdrag. For Nord-Norges del mistet fem SIS-agenter livet. Antallet partisaner og hjelpere som ble drept i kamp, henrettet eller døde i fangenskap, var langt høyere, trolig 55.

Partisaner fra Finnmark. Fra venstre Ingolf Eriksen (Indre Kiberg), Oskar Karila (Kiberg) og Ingvald Mikkelsen (Komagvær). Alle tre mistet livet under krigen.

Foto: Hans Kristian Eriksens samling

I hvor stor grad radiatorapporter fra partisaner langs finnmarkskysten konkret førte til senkning av skip med tysk last, vet vi ikke. Tysk militær etterretning knyttet til tyske konvoier på vei til Kirkenes og Petsamo, mente imidlertid i 1943 at systematikken i sovjetiske angrep tydet på at opplysninger om skipsbevegelser måtte komme fra spionasje, med andre ord radiosendere langs kysten.

Antallet partisaner i nord kan ikke fastslås sikkert. Tallet på partisaner som fikk utdanning i Sovjetunionen kjenner vi, men så var det også mange som uten agentutdanning drev et aktivt etterretningsarbeid, gjerne i samarbeid med (formelle) partisaner. Hvordan skal de regnes? Og til sist alle hjelperne, skal ikke de tas med i regnskapet? Nye beregninger fra historikeren Stian Bones kommer til at cirka 90 personer må regnes som aktive agenter eller underagenter, og av hjelpere som kan dokumenteres, finner han 180. Samtidig regner forskere med at én aktiv agent hadde støtte fra om lag ti hjelpere. Da kan antallet partisaner og hjelpere i Finnmark og Nord-Troms være et sted mellom noen hundre og opp til 900.

«Beistet» Tirpitz

Én operasjon i Finnmark var partisaner i liten grad en del av, først og fremst fordi dette var en britisk SIS-operasjon med norske agenter i hovedrollen. Slagskipet Tirpitz var en trussel mot alle allierte marine-

fartøyer og ikke minst mot konvoifarten fra Storbritannia til Murmansk. «The brute» kalte Winston Churchill skipet. Den britiske marineledelsen satte inn store ressurser i jakten på det enorme slagskipet og bevegelsene til skipet ble fulgt med skarpe blikk av agenter fra SIS, men det berget seg gjennom flere forsøk på bombing og ble også i Alta angrepet av dvergubåter.

På sensommeren 1943 var Tirpitz på sitt første og eneste operative oppdrag. Det var til Svalbard sammen med flere andre større tyske marinefartøyer. Der bombarderte de bebyggelsene og satte fyr på gruver. Etter dette kom slagskipet til Alta, og her ble det liggende til midten av oktober 1944. Da hadde det fått så store skader etter britisk bombing, at det ikke lenger var et funksjonelt krigsskip. Tirpitz ble slept til Tromsø der det skulle brukes som et flytende luftvern batteri, men 12. november ble slagskipet endelig senket av britiske bombefly.

Mest avgjørende for skjebnen til Tirpitz var imidlertid perioden fra september 1943 til oktober 1944, da skipet lå i Kåfjorden ved Alta. I denne perioden var det på litt ulike tidspunkter fire SIS-radiostasjoner i Vest-Finnmark. Det var stasjonene Lyra og Vali nær Hammerfest, og to stasjoner i Alta som helt spesifikt vokter på Tirpitz. Her etablerte Torstein Raaby og Karl Rasmussen stasjonen Ida i Alta høsten 1943 og i september 1944 overtok Anton

Arild og Knut Moe overvåkningen av Tirpitz med stasjonen Aslaug.

Torstein Raaby rapporterte jevnlig om Tirpitz etter at skipet i september 1943 ble angrepet av britiske dvergubåter. Han fulgte reparasjonsarbeidene nøye med vurderinger av skipets sjødyktighet. Da Tirpitz utpå vinteren 1944 igjen begynte å røre på seg, la Raaby med sine rapporteringer til SIS i London et viktig grunnlag for det neste bomberaidet mot slagskipet. Han informerte om reparasjonsaktiviteten, om tyske radarinstallasjoner, om luftspenn og ikke minst bidro han med daglige værobservasjoner da angrepet nærmet seg. Torstein Raabys rapporter ble av SIS vurdert som «svært verdifull informasjon».

3. april 1944 kom angrepet med 40 britiske bombefly. Tirpitz ble skadet, men bombene greide ikke å trenge gjennom panserstålet i skipet, og de tyske mannskapene fortsatte arbeidet med å få skipet i operativ stand. Flere bomberaid ble planlagt, men ikke gjennomført, og i mai ble Torstein Raabys stilling så utsatt at Ida-stasjonen måtte nedlegges og han måtte dra til Sverige. Kort tid etter dette ble stasjonene Lyra og Vali avslørt av tyskerne og store deler av agentnettet i Vest-Finnmark ble revet opp. 25 personer ble arrestert og fikk oppleve harde forhør. Også Raabys kollega i Alta, Karl Rasmussen, ble arrestert. Han fryktet at han ikke ville greie forhør og tortur og kastet seg ut av et vindu i Gestapo-gården i

Tromsø. Rasmussen ble en av de tre SIS-agentene som ble drept i tjeneste i Nord-Norge. De andre som ble arrestert i denne alvorlige affæren berget livet, trolig fordi mange tiet under de skarpe forhørene.

I Vest-Finnmark foregikk motstandsoperasjoner både i regi av britisk og sovjetisk etterretningstjeneste, i begge tilfeller med hovedsakelig norske mannskaper. Men en norsk etterretningsorganisasjon gjorde seg også gjeldende i Finnmark fra 1942/43. Det var organisasjonen XU som hadde til formål å framskaffe informasjon om tyske styrker, installasjoner, befestninger og bevegelser. Særlig i Vest-Finnmark var det mange XU-agenter i virksomhet. Blant annet ivaretok XU en viktig rute til Sverige – fra Alta, via Kautokeino og over grensen.

Tysk bygging av veier, jernbane og befestninger

De nordligste delene av Norge var for tyskerne strategisk og militært svært viktig. Strekningen fra Tromsø og til det østligste Finnmark var sluttetappen på forsyningslinjen til den tyske fronten på Kola-halvøya. I tillegg måtte den store tyske tilstedeværelsen i Finland ha tilførsler av forsyninger. Det finske vei- og jernbanesystemet var ikke i stand til å ivareta dette forsyningsbehovet fra sør, og forsyninger fra nord var nødvendige. Samtidig var kysten mer utrygg og utsatt for angrep. En landverts, sikker forbindelse var

tyskernes hovedmål, først og fremst en helårlig veiforbindelse – Riksvei 50 (Rv 50) – men det ytterste målet var en full jernbaneforbindelse fra sør til nord, der strekningen fra Fauske til Kirkenes ble kalt Polarjernbanen.

Kysten var fortsatt viktig – det måtte nødvendigvis ta tid å bygge veier og jernbane. På strategiske steder for frakt av forsyninger ble det utbygd havneanlegg og kaier og en rekke befestninger med kanonstillinger ble bygd ut langs kysten av Norge, ikke minst også i Finnmark. Den

såkalte Vikingbefalingen fra mai 1942 omhandlet både kystbefestninger, vei- og jernbanebygging og innebar en forsterket innsats på alle disse områdene.

I desember 1941 beordret Adolf Hitler at en vintersikker Rv 50 skulle prioriteres i 1942. Samtidig etablerte den tyske militære byggeorganisasjonen, Organisation Todt (OT), seg i Finnmark og Nord-Finland. OT skulle gjennom krigsårene stå for mye av planlegging og bygging av vei i Finnmark selv om grunnlaget var allerede

Både å bygge veier og holde dem åpne var krevende i nord. I 1941 ble snøfresere hentet fra Tyskland. På mange strekninger måtte likevel snøen ryddes med håndmakt. I slikt arbeid ble krigsfanger, soldater og den tyske Riksarbeidstjenesten satt inn.

Foto: August Emshoff/Rune Rautios samling

eksisterende norske veiplaner. Det var også Vegvesenet som vanligvis bygde veiene, ofte forsterket med krigsfanger og arbeidere fra den tyske Riksarbeidstjenesten. Rv 50 ble allerede høsten 1940 ferdigstilt for sommertrafikk, men med mange fergestrekninger og begrenset kapasitet. Først i 1943 kan man si at riksveien var farbar vinterstid, men i Finnmark innebar det at store mannskapsressurser måtte brukes i snørydding, og at det ble bygget store anlegg av snøtunneler og overbygninger på utsatte strekningene, for eksempel Kvængsfjellet og Sennalandet. Imidlertid ødela tyskerne store deler av Rv 50 i Finnmark og Nord-Troms under den tyske tilbaketrekingen høsten 1944.

Sluttord

Det tyske krigs- og okkupasjonsmaskineriet var under krigen svært aktivt i Finnmark. Finnmarks befolkning møtte den tyske krigsmakten på alle områder: som væpnet okkupant, som krigførende, som utbygger og arbeidsgiver, som daglig tilstedeværende i lokalsamfunnet, men også som mennesker de måtte forholde seg til og også kunne få en relasjon til. Det siste krigsåret ble dramatisk og uten sidestykke i norsk historie, med tvangsevakuering, brenning og ødeleggelser av store deler av fylket. Det går an å si at finnmarkingene opplevde mer krig enn det den norske befolkningen ellers i landet fikk erfare.

Litteraturliste:

- Fagertun, Fredrik, Palle Ydstebø, Hans Otto Frøland og Mari O. Lundemo. 2022. Frigjøringens militære forutsetninger. I Stian Bones (red.), «Kampen om frihet», kap. 2 i bind 3 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Fagertun, Fredrik og Stian Bones. 2022. Norsk og alliert motstand i Nord-Norge. I Fredrik Fagertun (red.): «Overfall og okkupasjon», kapittel 10 i bind 1 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Fagertun, Fredrik. 2022. Etterrettingsorganisasjonen XU i Nord-Norge. I Fredrik Fagertun (red.): «Overfall og okkupasjon», kapittel 11 i bind 1 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Frøland, Hans Otto og Mari O. Lundemo. 2022. Tysk bygging av militær og sivil infrastruktur i Nord-Norge og Nord-Finland. I Fredrik Fagertun (red.): «Overfall og okkupasjon», kapittel 6 i bind 1 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Grytås, Gunnar. 2020. *Dødsleia og livsnerven Krigsforlis 1940–1945*. Oslo, Samlaget.

Isachsen, Nenne Rachløw. 2016. *Min krigsdagbok*. Stamsund, Orkana forlag. Støvne, Knut J. 2022. Raaby. *Krigshelt og eventyrer fra Tirpitz til Kon-Tiki*. Oslo, Gyldendal.

Fredrik Fagertun, er dosent i historie ved UiT Norges arktiske universitet. Han har tidligere arbeidet med norsk sikkerhetspolitikk

og militærhistorie og i de siste årene arbeidet med andre verdenskrigens historie i nord.

E-post: fredrik.fagertun@uit.no

Samisk-tyske møter under krigsårene 1940–1945

Jukka Nyssönen

Blant tyske tropper og enheter plassert i Norge og Finland under krigen fantes det flere slags oppfatninger om samene. Holdningene kunne være positive og eksotiserende, men samene ble også betraktet som en sikkerhetstrussel, og samene ble av tyskerne klassifisert etter sine antatte raseegenskaper. Samene ble ikke utsatt for de mest aggressive tyske holdningene, blant annet fordi de ble betraktet som en ressurs for tyske soldater.

Det har vært en dominerende oppfatning i tidligere norsk krigshistorisk forskning at de tyske okkupantenes forhold til samene var positivt og eksotiserende. Det samme gjelder for finsk krigshistorisk forskning om hverdagen med tyske tropper i Nord-Finland. Denne generaliseringen finner vi også i den europeisk forståelse av dette forholdet, men samtidig strider denne oppfatningen mot den allmenne kunnskapen vi har om det tyske krigsmaskineriet og dets drakoniske rykte. Når man går gjennom kildene, viser det seg at det fantes andre og mindre positive holdninger til samene, spesielt når man gransker enhetene der man kan forvente å finne negative holdninger, slik som Gestapo.

Måten samene ble møtt på av tyske myndigheter, var avhengig av konteksten og myndighetenes mandat. Samtidig hadde rase ulik vekt som faktor i disse møtene. Jeg vil i denne artikkelen belyse den

varierende ideologiske og praktiske bakgrunnen for de positivt og negativt ladede møtene mellom okkupantene og samene. Hvordan og ut fra hvilke premisser var det mulig å opprettholde de positive holdninger til samene? Hva slags negative møter fant sted, og i hvilken grad var rase en faktor i disse?

For å vise mangfoldet i holdningene, skal jeg gi glimt fra militære, propagandistiske, litterære og finske etterretningskilder, de to sistnevnte i størst omfang, og fra flere aktører med andre holdninger til samene enn de som var rådende. Den store bredden av kilder som må til for å finne disse opplysningene, er i seg selv en indikator på hvor lite informasjon som finnes om samene i tyske kilder. Litterære kilder og propagandaavisen Lappland-Kurier viste seg å være de som i størst grad omtalte samiske temaer, mens andre kilder omtalte samene flyktig og nesten bare unntaksvis.

Samer og nazister: primitivisme og positivet

I nazistenes rasemessig baserte, nasjonalsosialistiske verdensbilde var ikke samene blant de folkeslagene som ble ansett som kulturdannende. Adolf Hitler nektet eksplisitt for dette i Mein Kampf. På den andre siden var samenes måte å utnytte en naturbasert nisje på, slik som blant annet Himmler så det, i samsvar med de raseegenskapene som nazistene definerte som tilhørende naturfolk. Denne bindingen til ressursbaserte nisser bevarte raserenheten til både samene og det norske folket, og dette anså nazistene som en positiv egenskap.

I øynene til nazistene hadde ikke samene beveget seg vekk fra den nisen i naturen som de hørte hjemme i. Dermed brøt ikke samene med tanken om den forutbestemte relasjonen mellom land og folkeidentitet som vi finner i Blut und Boden-ideologien. Dette samsvarte

også med nazistenes sosial-evolusjonistiske natur- og raseideologi som betydde at samenes levemåte ikke skapte noen nevneverdig dissonans hos nazistene. Deres plassering i det primitive og i naturens sfære – som et svakere folkeslag som allerede hadde tapt den historiske kampen mellom

rasene – slik nazistene så det, betydde også at samene ikke framsto som en trussel.

Tyskland hadde lange filosofisk-ideologiske, anti-modernistiske og anti-industrialistiske tradisjoner for å idealisere naturen som en

helbredende kilde til helse og en motgift til den urbane dekadansen. Naturbundet primitivisme hadde flere positive, kraftdannende og identitetsbærende konnotasjoner i tysk tenkning. Den nasjonalsosialistiske bevegelsen delte bekymring for helsen til det tyske folket. For

Tyskerne hadde en base i Suonikylä, Petsjenga. Soldater har samlet lokale beboere til fotografering.

Foto: SA-Kuva

nazistene materialiserte trusselen mot den fysiske, mentale, moralske og politiske helsen seg i storbyene, ikke minst fordi jødene ble sett på som en urban minoritet. Det oppsto derfor positive holdninger til naturen – den sfæren som samene mestret og som virket å holde dem i et sunt felleskap.

I hverdagen bak frontlinjene, blant okkupasjonsstyrkene i Norge og troppene som var utplassert i Finland, finner vi ofte positive holdninger overfor samene. Reinsdyrene er en nøkkel til å forstå disse holdningene: Samene hadde i sin besittelse en ressurs som var ettertraktet, og som de, i motsetning til tyskerne, mestret. De trengte samene som mellommenn og partnere i (bytte)handel. Reinsdyrene gjorde dessuten samene samfunnsnyttige – og rike – slik at de ikke kunne demoniseres som «unytelige parasitter», slik nazistene gjorde med romfolket. Dermed kunne nazistene se bort fra andre nazistiske dogmer som de nomadiske samene kunnes tenkes å ha forbrutt seg mot, slik som den idealiserte oppfatningen av røtter i Boden (jorden/marken) og en bofast livsstil. Samenes «vandring-er» kan også ha blitt sett på som økonomisk rasjonelle, i motsetning til den omreisende livsstilen til romene, som ble framstilt som folke- og samfunnsfiendtlige og en kilde til kriminalitet og sykdom.

Propagandapublikasjoner rettet mot tyske tropper, slik som Lappland-Kurier, var også full av ulike innlegg, bilder, kåserier og reportasjer som

var positivt vinklet. Det skyldtes ikke bare den typiske tendensen hos okkupanten til å sette sivile i okkuperte land i et positivt lys. Jeg fant her ingen tegn til aggressive rasemessige utfall. I stedet ble samene presentert som rike, iherdige og et levedyktig folk med mye pågangsmot, som gjerne fraterniserte med okkupantene. Enkelte soldater produserte dessuten sakprosa om fronten, og i bøker om kamper eller tilholdet i Finland og Norge, finner man at kunnskap om samene som rase ble hentet fra nordiske kilder. Det betydde at omtale av rase, spesielt dersom finske kilder ble brukt, ikke var blant de mest aggressive. I disse publikasjonene fins de tidstypiske opplistingene av samenes raseegenskaper, men for det meste ble samene ikke plassert i et eksplisitt hierarki eller med en eksplisitt forklaring på hva disse egenskapene skulle ha å bety i forhold til andre folkegrupper. Samene ble heller ikke i disse kildene presentert som en rasehygienisk trussel.

Ideologi og holdninger

Mer nærgående studier av flere aktører blant okkupantene viser at forholdet var mer komplekst, og også preget av rasetenkning og trusselbilder. Disse aspektene viste seg å være mer synlige i finske og tyske etterretningskilder enn i militære kilder, der lokalbefolkningen for det meste var usynlig eller behandlet som en homogen befolkning, spesielt i begynnelsen av krigen. I

etterretningskildene ble lokalbefolkningen behandlet som en trussel som måtte overvåkes.

De tyske enhetene som hadde ansvar for sikkerheten bak frontlinjene, Sipos og dets underavdeling Gestapo, gjorde ingen prinsipiell forskjell på ulike folkegrupper. Om det var en person som vakte bekymring, agerte de i saken, enten i samarbeid med det finske statspolitiet eller alene. I Petsjenga og Sør-Varanger havnet enkelte reineiere og skoltesarmer i søkelyset til Gestapo på ukjent eller ideologisk grunnlag. Myndighetene mente for eksempel at én reineier som bodde i et strategisk viktig område, var kommunist. Dermed virker det som at årsaken til at Gestapo handlet som de gjorde, ikke var den samiske etnisiteten som sådan, men heller den antatte anti-tyske aktiviteten til personene.

Det har vært et omstridt spørsmål innen krigshistorisk forskning hvorvidt alle soldatene i den største tyske militære enheten, Wehrmacht, var «ekte» nazister og preget av det hierarkiske verdensbildet til det tyske nazipartiet, NSDAP. Spesielt i de tidligste fasene av krigen var det mulig å være nasjonalsosialist uten å stå for de mest aggressive synspunktene. De skarpere fiendebildene av jøder og russere ble for eksempel skapt i tidsrommet rundt operasjon Barbarossa, angrepet på Sovjetunionen.

Samtidig er det kjent at det fantes mange ideologisk motiverte soldater i kamp for det tyske Volk og den tyske sivilisasjonen. Disse omfavnet hierarkiene mellom rasene og i nyere forskning er det enighet om at Wehrmacht må anses som medskyldig i nazistenes grusomheter. Wehrmacht ble fra våren 1942, da aktiv motstand ble hyppigere, brukt i operasjoner ledet av Sipo-SD mot sivilbefolkningen. Da var det heller ikke noen prinsipiell forskjell i måten

de ulike enhetene hos okkupantene møtte samisk kontra annen sivilbefolkning – behandlingen var forventet å være hard.

Okkupantene hadde mange slags rasemessige og kulturelle-økonomiske hierarkier i bevisstheten når de kom i kontakt med samene. Mange kulturelle forskjeller var mulig å observere direkte, og da var det nok betryggende å mene at man var overlegen andre. Den

slags holdninger er synlige i beskrivelser i okkupantlitteraturen, der okkupantene sammen morer seg – ut fra en trygg, ovenfra posisjon – over fysiske, adferdsmessige eller kulturelle trekk hos samene. Men kildene produsert i krigstiden inneholder ikke noe tegn på at tilnæringsmåten overfor samene skulle være preget av nazistenes rasesyn.

Historien til grenselosen Amund Johnsen, som blir fortalt i boken «Grenselos i grenseland» av Soleim, Nergård og Andersen, er et eksempel på dette. Johnsen ble sendt til Sachsenhausen konsentrasjonsleir i forbindelse med en aksjon mot grenselosvirksomheten, der hele denne virksomheten var målet, ikke bare enkelte samiske aktører eller den samiske befolkning som helhet. Som et eksempel på hvor variert okkupantene kunne forholde seg til samene, kan det nevnes at det også finnes eksempler på at soldater benyttet samiske grenseloser når de deserterte til Sverige.

Rasehygiene og Lebensborn

Rasebaserte interesser og rasehygieniske oppfatninger var å finne blant høyere offiserer. Det mest kjente eksempelet, generaloberst Eduard Dietl, fulgte den nazistiske raseideologien og etablerte av rasehygieniske årsaker et forbud mot ekteskap mellom tyske soldater og norske kvinner. På dette tidspunktet, i desember 1943, var det ikke lenger

Skyss med rein var ettertraktet blant tyskerne.

Foto: SA-Kuva

I Suonikylä lærte tyskerne å bruke skoltesamiske redskaper. Her en lett kjelke.
Foto: SA-Kuva

nødvendig å si noe om samiske kvinner, siden de allerede i 1941 hadde fått et ekteskapsforbud. I 1942 ga dessuten Oberkommando des Heeres ordre om å oppløse ekteskap mellom tyske soldater og samiske kvinner.

Man finner i tillegg utsagn som avslører en rasehygienisk (eugenisk) interesse i «problemet», også blant lavere offiserer. Blant annet var det en Gestapo-offiser som spurte en finsk etterretningsoffiser om hva han mente om blandede ekteskap mellom finner og jøder og mellom finner og samer. Kilden inneholder ikke det finske svaret.

Tross ordrer og forbud, og med tanke på det høye antallet okkuperter i Nord-Norge, fantes det mange muligheter for forhold av romantisk og seksuell art mellom samiske kvinner og okkuperter. Et ukjent antall samiske kvinner søkte seg til tilbud hos tyske Lebensborn, der samiske kvinner møtte det skarpeste eugeniske blikket og fikk erfare praksiser på klinisk og kroppslig nivå. Lebensborn var en blanding av velferdsinstitusjon for fødende kvinner, barnehjem og eugenisk anstalt. Institusjonen tilbød kvinner som hadde barn med tyske soldater mulighet til beskyttelse under fødselen, barnebidrag og en rømningsvei ut fra en vanskelig og stigmatiserende situasjon, blant annet ved å tilby mulighet for adopsjon. Grunnideen bak Lebensborn var eugenisk, å styrke den tyske rase med ønskede raseelementer.

Til tross for strenge undersøkelser knyttet til inntak – som ble utført av leger – og fordi rasehierarkiene i prinsippet var rigide, fikk samiske kvinner tilgang til tjenester i Lebensborn – men med en rekke forbehold. Det viktigste forbeholdet var nok å kunne bevise at faren til barnet var tysk. I tillegg var antropologiske undersøkelser av kroppsbygning, arvelige sykdommer og søkerens avstamning ikke uvanlig. Arkivmaterialet viser at personalet viste stor lojalitet overfor institusjonens virksomhet. Det fins indikasjoner i kildene på at mor og barn ble fulgt opp helt til slutten av krigen.

Blant tyskerne var det rasemessige hierarkiet en selvfølge. Det fantes ingen tvil om hvilken folkegruppe som var den dyktigste rasemessig, kulturelt eller økonomisk sett. Litterære kilder var i mindre grad eugenisk innrettet og stort sett formidlet de bare forbigående inntrykk av samene de så bak frontlinjene. Den mest aggressive boken jeg fant med tanke på nazistisk ideologi, «Das Gelbe Edelweiss» med beretninger fra det 20. bergarme, var full av rasebasert hat mot russere, men hadde bare et par setninger og en kort beskrivelse av samene med reinene sine, der forfatteren mest viste interesse for den samiske klesdrakten.

Jeg fant ikke den samme typen aggressive, nazipregede skrivemåten om samene som det finnes om romene, russerne og jødene. De

verste framstillingene som er å finne, dreier seg om beskrivelser av et degenerert folkeslag på vei mot sin uunngåelige utslettelse. Denne, i og for seg rasistiske oppfatningen, var et av premissene for den vitenskapelige interessen for samene på den tiden og de ble presentert som et folkeslag som ikke utgjorde noen eugenisk trussel mot tyskerne.

Ambivalente tyske holdninger, men ikke samisk holocaust

Hva lå bak de mangfoldige holdningene til samene? En forklarende faktor er statusen Finland hadde som tyskernes «våpenbrødre» og Norge som et vesteuropeisk okkupert land. I Finland var det strategisk klokt, og nødvendig, ikke å gi uttrykk for sine meninger om rasemessige forhold i befolkningen. Norge, på sin side, tilhørte det landområdet i den nazistiske nye verdensordenen som skulle utnyttes økonomisk, og som var beskyttet av forestillingen om rasemessig nærhet til tyskerne. Med unntak av det jødiske holocaust skulle ikke den rasebaserte utryddelseskrigen drives i Norge og Finland og denne spesielle statusen ser ut til å ha omfattet også samene i begge landene. Dessuten hadde samene økonomiske ressurser, hvorav det mest åpenbare og synlige var reinen, som ble satt pris på og skapte beundring blant okkuperter. At de reieneiende samene var rike, løftet statusen deres i okkuperthierarkiene

og minsket den mulige mistenkeligegjøringen og forestillingene om samer som en belastning for samfunnet.

Den tyske okkupantmakten var i nord mest opptatt av den militære situasjonen og å sikre operasjonsområdet sitt på Nordkalotten. Denne prioriteringen betydde at hvis samene brøt forventet lojalitet mot okkupantene, ville vennskapeligheter og økonomiske kontakter bli satt til side og samene ville falle tilbake til å være en del av det generelle trusselbildet. Derfor var det rom også for negative holdninger. Blant enkelte tyske aktører var denne tendensen sterkere enn hos andre, men de ordinære troppene kunne opprettholde et mer hverdagslig forhold til samene. At samene ble betraktet som en svakere gruppe, men som likevel mestret sine omgivelser, skapte flere slags refleksjoner blant okkupantene.

Med tanke på raseinteresse viser de forskjellige framstillingene hvordan nazistisk rasetenkning og verdensbilde generelt, ikke nødvendigvis var den drivende kraften i møtet med samene. Men det er verdt å huske på at framstillingene var resultater av tilfeldige møter bak frontlinjene og bruk av nordisk forskningslitteratur om samer, og at den nazistiske rasetenkningen er et vanskelig, mangefasettert fenomen å forklare. Det er derfor ikke mulig å si noe sikkert om samenes plass i rasehierarkiet til nazistene. Det finnes ikke bare én, men en rekke pragmatiske og fleksible rasehierarkier skapt i

situasjonen, der det er mulig å bli plassert i flere posisjoner. Dette var typisk for kvasivitenskapelige rasehierarkier i flere land.

Et nesten-unntak for samene var Lebensborn. I denne institusjonen ble samiske kvinner plassert og klassifisert etter de kliniske Lebensborn-hierarkiene. Disse var rigide, men ikke i så stor grad at institusjonene nektet samiske kvinner tilgang. Her var eugenikk avgjørende ved at det var snakk om tyskættede barn. At samene også kunne møtes og betraktes i andre kontekster enn bare det eugeniske, slik som det økonomiske og det hverdagslige, åpnet for mangefasetterte forhold. Samene ble ikke gjenstand for et eget spesifikt folkemord, men ble møtt av en blanding av mistanke, utnyttelse, respekt og fascinasjon, inkludert også romantisk og seksuell interesse.

Litteraturliste:

- Nyyssönen, Jukka 2020. German and Austrian occupant literature on the Sami in Norway and Lapland – «Harmless» minority, a resource, and well-off «reindeer kings». *J@rgonia* 18 (35): 52–74. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-202006234344>
- Nyyssönen, Jukka 2021. Only benign encounters? The Sami, Wehrmacht, the secret police services and Lebensborn in the North

- Calotte at war, 1940–1944. *Faravid* nr. 51, Oulu.
- Roughthvedt, Bernt 2010. *Med penn og pistol, Om politiminister Jonas Lie*. Cappelen Damm, Oslo.
- Snyder, David Raub 2007. *Sex crimes under the Wehrmacht*. University of Nebraska Press, Lincoln.
- Soleim, Marianne N, Jens-Ivar Nergård og Oddmund Andersen 2015. *Grenselos i grenseland. Samisk og norsk losvirksomhet i nordre Nordland og Sør-Troms 1940–1943*. Orkana Akademisk, Stamsund.
- Sæveraas, Torgeir E. 2021. *Wehrmacht i Norge, På vakt i krigens skjebnesone*. Pax forlag, Oslo.
- Williams, John A. 2007. *Turning to Nature in Germany, Hiking, Nudism, and Conservation, 1900–1940*. Stanford University Press, Stanford.

Jukka Nyyssönen, er forsker I ved Nordområdeavdelingen i NIKU, Norsk Institutt for kulturminneforskning. Han har forsket på samisk historie blant annet fra et miljøhistorisk, krigshistorisk og minoritetshistorisk perspektiv.

E-post: jukka.nyyssoenen@niku.no

Utenlandske krigsfanger og fanger i Nord-Norge 1941–1945

Marianne Neerland Soleim

I løpet av krigsårene ble om lag 130 000 utenlandske krigsfanger, fanger og sivile tvangsarbeidere sendt som arbeidskraft til Norge. Dette omfattet blant annet sovjetiske og polske krigsfanger, jugoslaviske fanger, samt polske og sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Artikkelen beskriver ulike kategorier fanger i Nord-Norge, tyske byggeplaner i Nord-Norge, behandlingen av krigsfangene og fangene, flukt fra fangeleirene og forholdene rundt returen til hjemlandet i 1945.

I underkant av 100 000 sovjetiske krigsfanger ble sendt til Norge i årene 1941–1945 og størsteparten av disse ble sendt til Nord-Norge. De fleste krigsfangene var soldater fra Den røde armé, men omkring 7000 var sivile sovjetiske borgere. Blant de sivile befant det seg om lag 1400 sovjetiske kvinner og 400 barn i alderen 0 til 15 år. Den tyske Organisation Todt (OT), som hadde ansvaret for en rekke store byggearbeider i Norge, hadde tvangsarbeidere i sine prosjekter. Andre aktører som benyttet sivile sovjetiske tvangsarbeidere, var Nordag A/S i Årdal og Sauda, i tillegg til Nordisk Lettmetall A/S og IG Farben på Herøya. Frostfilet sine fabrikker i Bodø og Hammerfest brukte også sovjetiske sivile tvangsarbeidere som arbeidskraft. Etter det tyske nederlaget i Finland og i Petsamo i 1944, ankom 3300 sivile sovjetiske flyktninger og deporterte

til Luftwaffe i Norge. Dette var både menn, kvinner og barn som ble satt til tvangsarbeid på åtte flyplasser over hele landet.

De første sovjetiske krigsfangene som ankom Norge i august 1941 var stort sett soldater som ble tatt til fange i Sovjetunionen i juni dette året. De ble først sendt til Polen eller Tyskland, og deretter stuet inn i lasteskip og sendt til Norge. Etter flere døgn på havet med lite forsyninger og elendige sanitærforhold ombord, ankom de utmattede krigsfangene norske havner. Etter ankomst ble de sendt videre med skip eller tog til en uviss skjebne i tyske krigsfangeleirer. Det ble etablert et leirsystem med nærmere 500 fangeleirer fordelt over hele Norge. Størsteparten av fangeleirene med sovjetiske krigsfanger ble plassert i de nordligste fylkene og Nord-Trøndelag.

Andre utenlandske fanger og arbeidere

Fra 1942 til 1944 ble om lag 1700 polske krigsfanger sendt til Norge. De polske fangene ble skilt fra andre nasjonaliteter av fanger og delt inn i bygge- og arbeidsbataljoner som ble plassert fra Kristiansand i sør til Bodø i Nordland. Ved årsskiftet 1942–1943 sendte tyskerne 820 polske krigsfanger fra en fangeleir ved Hamburg i Tyskland til Kristiansand i Norge. Krigsfangene var tidligere soldater tatt til fange under det tyske felttoget i Polen høsten 1939. I tillegg ble 3470 polske sivile tvangssendt eller meldte seg frivillig til arbeid i Norge fra 1942.

Den tyske okkupasjonsmakten sendte om lag 4 100 jugoslaviske fanger til landet i årene 1942–1945. Det befant seg også 297 såkalte frie sivile jugoslaviske kontraktsarbeidere i Norge

Storvoll arbeidsleir i Rana for sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger som arbeidet på Nordlandsbanen.

Foto: Rune Rautios samling

i samme periode, men disse var ikke tvangsarbeidere. De jugoslaviske fangene ble behandlet som politiske fanger og ble dermed utsatt for en svært brutal behandling.

I motsetning til de sovjetiske og polske krigsfangene, ble de jugoslaviske til å begynne med ikke anerkjent som krigsfanger av tyskerne. Dette var fanger som kom til Norge etter at de var tatt som partisaner eller sympatisører under kamper mot tyske styrker i Jugoslavia. I stedet for dødsstraff ble en andel av fangene sendt til Norge på tvangsarbeid i Trøndelag, Nordland og Finnmark. I den første fasen fra juni 1942 til april 1943, da SS hadde ansvaret for fangene, var forholdene og behandlingen av fangene særlig brutal. Wehrmacht overtok ansvaret for de jugoslaviske fangene i mars 1943. Selv om det er usikkert hvorvidt fangene fikk krigsfangestatus etter at Wehrmacht overtok, ble de behandlet som krigsfanger etter dette tidspunktet.

Det fantes også mange polske sivile arbeidere i OT i Norge. Tyske aviser var fulle av annonser og propaganda fra OT som ga mange nye frivillige arbeidere til organisasjonen. Enkelte lot seg rekruttere frivillig for å unngå arrestasjon for aktiv motstand i den polske hjemmefronten. Mange av disse arbeiderne planla å flykte fra Norge eller Finland til Sverige, for deretter å komme seg til England for å slutte seg til den polske hæren i landet. I 1945 ble det registrert om lag

7000 polske sivile arbeidere i over 20 leirer i Norge.

I tillegg til krigsfangene, fangene og tvangsarbeiderne ankom det om lag 15 000 sivile arbeidere fra over 20 land i Europa. Polakkene utgjorde den største gruppen og blant disse var det både frivillige og tvangssendte arbeidere. I denne gruppen befant det seg også 2200 franske sivile tvangsarbeidere.

Arbeidskraft for Hitlers byggeplaner

Behovet for å bruke utenlandske krigsfanger som arbeidskraft i Norge var knyttet til Hitlers oppfatning av Norge som et skjebneområde. De utenlandske krigsfangenes innsats fikk stor betydning for utbyggingen av norsk infrastruktur som veier og jernbane i krigsårene. Hitlers storstilte byggeplaner i Norge omfattet utbygging av Nordlandsbanen, riksvei 50, tunnelbygg og flyplasser. Befestninger ved Atlanterhavsvollen (Festung Norwegen), ble bygget i form av en mengde bunkere og kanonstillinger. I 1943 startet OT på Tysklands største og mest kostbare prosjekt i Norge som ble kalt «Nordlandsbahn». Planen var en utbygging av jernbanelinjer på strekningene Mo-Fauske-Narvik-Kirkenes.

Hitler kalte prosjektet «Den arktiske jernbane» (Der Polarbahn), men strekningen i Finnmark måtte skinlegges til fordel for utbyggingen av Nordlandsbanen. Etter mai

1944 hadde jugoslaviske fanger og sovjetiske krigsfanger samme type arbeid langs Nordlandsbanen. De polske sivile arbeiderne tok del i flere byggeprosjekter. Noen av disse prosjektene var byggingen av jernbane i Nord-Norge, veianlegg, bygging av gjerder, brakker, brygger og tunneler.

Byggingen av blant annet festningsverkene på Engeløya i Steigen og Trondenes i Harstad innebar etablering av store, langtrekkende kanoner for å hindre de allierte i å blokkere skipstrafikken fra Narvik. Dette arbeidet krevde store arbeidskraftressurser og krigsfangene ble satt til graving og bygging av fundament til kanonene. Det ble arbeidet døgnet rundt i ti timer lange arbeidsøkter. De som arbeidet om natten startet klokken sju om kvelden og holdt på til klokken fem om morgenen. Krigsfangen Konstantin Grigorivitsj Seredintsev skrev dagbok under fangeoppholdet. Han ble tatt til fange etter kamper sør i Sovjetunionen i august 1942. I dagboken skriver han om lange arbeidsøkter og at han hadde gitt opp håpet om å overleve og bli løslatt fra slaveriet og fangenskapet. Ifølge opplysninger på fangekortet døde han av utmattelse 22. mai 1943, 31 år gammel.

Forbud mot kontakt med krigsfanger

Fornedrelse, umenneskelig slit, sult og død skulle prege tilværelsen til

krigsfangene som ble tvangssendt til Nord-Norge som arbeidskraft. Men fangetilværelsen inneholdt også lyspunkter i form av samhold blant fangene og kontakt med

nordmenn som på ulike måter prøvde å hjelpe krigsfangene. Kontakt med krigsfanger var forbudt for nordmenn og kunne medføre streng straff.

For å hindre at nordmenn hjalp de sovjetiske krigsfangene, satte norske politimyndigheter inn kunngjøringer i avisene om forbud mot å omgås

Store veiprosjekter ble igangsatt av tyskerne både i Nord-Norge og i Nord-Finland. Her er sovjetiske krigsfanger på veiarbeid i Nord-Finland.
Foto: Rune Rautios samling

krigsfanger. Overtredelser ville bli hardt straffet. I Harstad fikk en tjenestejente to måneders fengsel for å ha gitt sovjetiske krigsfanger mat. På et senere tidspunkt under krigen kunne det hende at fangevokterne snudde seg bort særlig når barn nærmet seg krigsfangene og plasserte matpakker under piggrådgerdet i fangeleiren. Til tross for truslene om harde straffer fortelles det flere steder om kontakt mellom krigsfanger og lokalbefolkning. I Grønsvik i Nordland brukte lokalbefolkningen å plukke bær på søndager og i årene 1943 til 1944 fikk de selskap av de polske krigsfangene under bærplukkingen.

Behandling og dødelighet

Forholdene omkring innkvartering, forpleining og bekledning for de sovjetiske krigsfangene ble avgjørende for deres tilværelse i Norge. Dårlig forpleining av sovjetiske krigsfanger i Norge kan ha sin forklaring i den utilstrekkelige og brutale behandlingen av sovjetiske krigsfanger i de okkuperte østområdene.

Riksmarskalk og næringslivsminister Hermann Göring var i september 1941 opptatt av at krigsfangenes rasjoner bare skulle være basert på hvor produktive de var som arbeidskraft. Han mente at større

rasjoner for sovjetiske krigsfanger bak frontlinjene eller innen riket ville medføre et for sterkt press på tilgjengelige mattilførsler i Tyskland. Han fryktet at resultatet ville bli en reduksjon i rasjonene til den tyske befolkningen eller de tyske militære styrkene. Men prioriteringen var snarere en form for rasjonalisering, basert på tyske myndigheters beslutning om tilintetgjørelse av visse grupper mennesker. Wehrmachts egne beregninger viste at det var nok mat tilgjengelig til å holde både tysk befolkning og krigsfangene i live. Men – i de okkuperte områdene var det bare de som arbeidet for tyskerne, som var garantert mat.

Kolonne med sivile, trolig østarbeidere eller tvangsutskrevne fremmedarbeidere, på marsj sørover i 1944. De blir fulgt av væpnede vakter.

Foto: Rune Rautios samling

Både i Norge og andre okkuperte områder var forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene svært mangelfull. Størsteparten av dødsfallene blant de sovjetiske krigsfangene i Nord-Norge skyldtes nettopp den elendige forpleiningen. Det var også åpenbart at tyskerne viste liten vilje til å utstyre fangene med tilstrekkelig og brukbar bekledning. En kan vel betrakte de dårlige forholdene som en slags tilleggsstraff til frihetsberøvelsen.

I Kirkenes ble det allerede i begynnelsen av november 1941 meldt om sovjetiske krigsfanger som brøt sammen på grunn av hardt arbeid, kulde og utilstrekkelig forpleining. Ved den tyske overkommandoen i Norge (AOK Norwegen) mente man at krigsfanger som ikke var i stand til å arbeide representerte en belastning,

så deres situasjon måtte bli forbedret ved tilstrekkelig forpleining og mindre krevende arbeid. Til dette svarte Wehrmacht i Kirkenes at det måtte forlanges 12–13 timers hardt arbeid av krigsfangene for å få arbeidsoppdragene gjennomført. En mer bekvem arbeidstid var umulig, og hva angikk forpleiningen, hadde de ingen innflytelse siden denne fulgte bestemte satser. Kort tid før hadde Wehrmacht i Kirkenes bedt om 20 tilleggsrasjoner til fordeling blant de svakeste krigsfangene og belønning av de mest arbeidsvillige, men dette ble ikke innvilget. Til tross for at AOK Norwegen meldte at forpleiningssatsene allerede var økt og var tilstrekkelige, gjaldt ikke dette for de krigsfangene som utførte det tyngste arbeidet. Flere tyske kilder bekrefter de vanskelige forholdene ved krigsfangeleirene i Nord-Norge.

Nesten 14 000 av de sovjetiske krigsfangene her i landet mistet livet. Dødsprosenten var lav i enkelte områder, men særlig i Nord-Norge var det mange som døde på grunn av utilstrekkelig forpleining og dårlig behandling. Det ble gjort lite fra tysk side for å forbedre den medisinske hjelpen til krigsfangene.

Vinteren 1942–43 ble ekstra hard for de jugoslaviske fangene i Korgen. Fangene fikk lite mat og ble hardt straffet. Fanger som stupte av utmattelse under arbeid ble pisket til de kom seg på bena igjen. Flere ble skutt av tyske og norske fangevoktere under arbeid. De døde ble gravlagt

ved veien. Mange fanger var syke av dysenteri og med liten motstandskraft døde flere av sykdommen. Alle fangene var dårlig kledd, mange gikk barbeint i skoene og var uten votter. Lokalbefolkningen skaffet noe klær og strømper, i tillegg til tran og matpakker, men risikoen ved å hjelpe var stor. Omtrent 2 400 jugoslaviske fanger ble drept eller døde av sykdom, sult og mishandling fra 1942 og til frigjøringen i Norge.

De polske krigsfangene ble behandlet bra i løpet av fangeoppholdet i Norge. Likevel fortalte overlevende krigsfanger etter krigen at de hadde blitt mishandlet av tyske vakter i fangeleirene. Ingen av de polske krigsfangene døde av underernæring eller utilstrekkelig forpleining. Grunnen til dette var at krigsfangene mottok amerikanske Røde Kors-pakker og til tross for at krigsfangene i Nordland mottok pakkene først fra januar 1944. Det er registrert 166 polske krigsgraver på norsk jord. Disse finnes på egne krigskirkegårder i Oslo, Midt-Norge og Nord-Norge. De døde var krigsfanger, sivile tvangsarbeidere, polakker i tysk tjeneste i årene 1942–1945 og polske soldater som døde i kampene om Narvik i 1940.

Flukt til Sverige

Wehrmacht var opptatt av risikoen for at nordmenn skulle ha kontakt med eller yte hjelp til krigsfangene, og særlig var man opptatt av faren for etableringer av sabotasjegrupper. I

denne sammenhengen var det særlig viktig at arbeidet med riksvei 50 og jernbanen ble beskyttet mot sabotasje siden det var mistanke om illegal formidling av militære opplysninger. Innen 1. juli 1942 hadde 73 sovjetiske krigsfanger rømt fra fangeleirer i området mellom Narvik og Banak i Finnmark. Bare 19 av dem var blitt innhentet og Wehrmacht mente dette bekreftet at folk i dette området i stor grad hadde hjulpet krigsfanger under flukt. Derfor ble dette området betraktet som i en sikkerhetsmessig «nødstilstand» og flyktede sovjetiske krigsfanger som ble tatt kunne henrettes. Dette gjaldt også de polske fangene.

I Karasjok hjalp Kirsten Svineng flere jugoslaviske fanger å flykte mot grensen til Finland, selv om det var dødsstraff for å hjelpe krigsfanger under flukt. Hun skjulte en 17 år gammel jugoslavisk fange i ti dager. Hun kledde på fangen samiske klær og han kom seg åtte mil av gårde før han traff på en norsk angiver. Den unge fangen ble sendt tilbake til leiren der han ble bundet til et furutre og pisket til døde. Han røpet aldri at Kirsten hadde hjulpet ham.

Tilbake til hjemlandet

Hjemsendelsen av de som ble antatt å være sovjetiske statsborgere blant de frigitte krigsfangene, ble gjennomført raskt i Norge. Sovjetiske og allierte myndigheter hadde ulike oppfatninger av hvem som var sovjetborgere. De allierte myndighetenes

tolkning tok utgangspunkt i situasjonen per 1. september 1939 og dermed ble de sovjetiske landevinnningene fra 1939–1940 ikke anerkjent. På grunn av dette slapp en viss andel av de frigitte sovjetiske krigsfangene å bli hjemsendt.

Før avreisen fra Norge uttrykte enkelte frykt for hvilken skjebne som ventet dem i Sovjetunionen. Hjemsendte frigitte krigsfangers fortellinger viser at de som regel ble utsatt for en grundig undersøkelse etter hjemkomsten. Likevel, på langt nær så mange som tidligere antatt ble henrettet eller sendt til flere titalls år med straffarbeid i sovjetiske fangeleirer.

Rundt 500 polske krigsfanger ble fraktet med skip fra Moss til Århus den 2. mai 1945. Etter planen skulle de trolig sendes tilbake til Tyskland, men tysk kapitulasjon i Danmark få dager senere avsluttet krigsfangenskapet. I Nordland ble 1040 polske krigsfanger og rundt 100 krigsfanger i Telemark frigitt den 8. mai. Forholdet mellom de frigitte polske og sovjetiske krigsfangene i Nordland var delvis preget av konflikt de første fredsdagene. Senere ble alle frigitte polske krigsfanger, og et stort antall polske sivile arbeidere som hadde havnet i landet under krigen, samlet i leirer i Sørøst-Norge for å sendes hjem.

Polen var i mai 1945 underlagt et sovjetkontrollert kommunistisk styre. De østlige delene av landet

var avstått til Sovjetunionen, og dermed utviklet hjemsendelsen seg til en problematisk affære. Mange polakker ønsket ikke å dra tilbake til hjemlandet. Arbeidet med retur av de frigitte polakkene ble først avsluttet i 1949 da norske myndigheter ga varig opphold til de om lag 800 polakkene som fremdeles befant seg i Norge. Det er ikke kjent hvor mange av disse gjenværende som hadde vært polske krigsfanger.

Størsteparten av de overlevende jugoslaviske krigsfangene valgte å dra tilbake til Jugoslavia. Før avreisen dannet jugoslavene kommunistiske råd i oppsamleingsleirene i Norge og forberedte seg på hva som ventet i hjemlandet. Noen få ble igjen i Norge og dette hadde sammenheng med utviklingen i Jugoslavia.

Litteraturliste:

- Hatlehol, Gunnar D. 2015. «*Norwe-geneinsatz*» 1940–1945: *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*. Doktoravhandling NTNU, Trondheim.
- Soleim, Marianne N. 2018. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945. Antall, organisering og repatriering*, Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Soleim, Marianne N. og Gunnar D. Hatlehol 2022. *Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge*. I

Fredrik Fagertun (red.), «Overfall og okkupasjon», kapittel 7 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdens krig i nord*, Orkana Akademisk 2022.

Stokke, Michael 2020. *Slit og fortvilelse: polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Nord-Norge 1942–1945*. Narviksenteret, Narvik.

Stokke Michael 2008. *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945. En sammen ligning av arbeids- og leveforhold*. Masteroppgave, Universitetet i Bergen.

Sørgård O.H. 1971. *Den jugoslaviske fangeleir i Korgen 23. juni 1942–6. mai 1944*. Årbok for Rana, Mo i Rana.

Marianne Neerland Soleim, er førsteamanuensis i moderne historie ved UiT Norges arktiske universitet. Hun har blant annet forsket

på tema som andre verdenskrig, norsk minnepolitikk, migrasjon og barnevernets historie.

E-post: marianne.n.soleim@uit.no

Andre verdenskrig i nord: Ei økonomisk og sosial omformingstid

Hallvard Tjelmeland

Nord-Norge står i ei heilt særskilt stilling i norsk okkupasjonshistorie. Det heng saman med den strategiske posisjonen regionen hadde som grenseregion mot Litsafronten, den nordlegaste delen av Austfronten. Det største trykket opplevde sjølvsgt Aust-Finnmark som var utsett for samanhengande krigshandlingar frå Operasjon Barbarossa – åtakinget på Sovjetunionen i juni 1941– og så fekk jo nedbrenninga og tvangsevakueringa av Nord-Troms og Finnmark fatale følgjer.

Men også resten av landsdelen fekk merka Nazi-Tysklands nærvær sterkare enn andre delar av landet. Det gjaldt krigen fram til 10. juni, då 6. divisjonen kapitulerte etter at dei allierte styrkane hadde trekt seg ut av kampene om Narvik. Men særpreget gjaldt også for landsdelen elles, fordi okkupantmakta måtte etablere ein omfattande logistikk som gjaldt forsyningsrutene til Litsa-fronten og fordi denne langstrakte forsyningslinja måtte byggjast ut militært for å hindra allierte åtak og sabotasje. Verknadene av dette var massive innsprøytingar av kapital og arbeidskraft – og av okkupantmaktas soldatar. I 1942 var det om lag 150 000 tyske og austerriske soldatar i Norge. I Nord-Norge utgjorde det 40 prosent av alt tysk personell i landet, i ein landsdel med 12 prosent av folketalet. Alt dette måtte prega kvardagslivet i mykje større grad enn i landet elles,

og gje mykje kraftigare økonomiske og sosiale verknader. Og det er desse økonomiske og sosiale verknadene, jamført med landet elles, som er tema for denne artikkelen.

Festung Norwegen i nord

Det var den veldige innsatsen i bygg- og anleggssektoren som var drivaren i den ekspansive krigsøkonomien i nord. Det var snakk om hundrevis av små og store festningsanlegg, spreidd over heile landsdelen. Det var bygging av flyplassar mange stader. Den viktigaste og klart største utbygginga kom på Bardufoss, der nærare 2600 arbeidarar var i sving på det meste. Som ein del av dette vart også Sørreisa bygd ut med eige hamneanlegg for transit til flyplassen. Flyplassen på Høybuktno ved Kirkenes var eit viktig springbrett for åtak på Litsa-fronten og alliert konvoittrafikk. I Kirkenes-området

vart det bygd ut mange store og små militære støttepunkt, i det som vart kalla «Festung Kirkenes». Tilsvarande utbygging kom rundt Bodø, med utbygging av flyplassen, med ei tankgrav rundt sentrum av byen og med store og små festningsanlegg, i «Festung Bodø».

Vegutbygginga var den mest omfattande, og viktigast i denne var det å få ein samanhengande riksveg heilt fram til Kirkenes, det vil seia fullføra Riksveg 50 som bare eksisterte stykkevis og delt. Vinteren 1940–41 var 5000 mann i arbeid bare på strekinga mellom Mosjøen og Mo. Det største einskildprosjektet, og det mest ambisiøse, gjaldt jernbaneutbygginga. Hitlers plan var å byggja ein samanhengande jernbane mellom Trondheim og Kirkenes, den såkalla Polarjernbanen (sjå artikkel av Fredrik Fagertun).

Hammerfest havn seinhausten 1940. Til høgre i biletet ligg den tyske flytande filetfabrikken D/S Hamburg.

Foto: Ferdinand Sander/Rune Rautios samling

Alle desse utbyggingsplanane tilsa ei veldig overføring av arbeidskraft. Ei oversikt frå 1946 viste at det i landet var 130 000 sysselsette i bygg- og anleggsbransjen i oktober 1941. Av desse arbeidde 28 000 i Nord-Norge, 21 prosent av totalen med 12 prosent av befolkninga. Dette er for små tal, men nok rette når det gjeld den relative fordelinga. Men dei vidløftige utbyggingsplanane føresette også tilførsel av arbeidskraft utanfrå, frivillige frå andre tyskokkuperte land – og i aukande grad krigsfangar, slavearbeidskraft (sjå Marianne Soleim sin artikkel).

Til den massive utbygginga av infrastruktur kom at okkupantmakta ville auka produksjonen av krigsviktige varer. Det var den viktigaste oppgåva for Rikskommisariatet, som hadde sju lokale avdelingar i heile landet, tre av dei i Nord-Norge – Kirkenes, Tromsø og Narvik. Ei tid var det også ei avdeling i Hammerfest. Den viktigaste oppgåva for desse lokale avdelingane var å sikra at den krigsviktige industrien gjekk uforstyrra. Den aller viktigaste krigsviktige produksjonen i Nord-Norge var knytt til fiskeria. Før krigen gjekk 90 prosent av fiskeriproduksjonen til eksport. Med den tyske okkupasjonen vart Tyskland avtakaren av dette, og store delar av norsk fiskeproduksjon gjekk til okkupantmakta sine soldatar. Det var eit nært samarbeid mellom fiskerieringa og okkupantmakta for å sikra fiskeria, noko som var viktig også for den norske konsummarknaden i ei tid der gamle handelslinjer vart brotne.

Tyskarane ønska fersk eller frosen fisk, og det vart bygd fire gigantiske filetfabrikkar – i Trondheim, Bodø, Hammerfest og Melbu – den siste i samarbeid med den lokale matadoren, Gunnar Fredriksen. Okkupantmakta ville ikkje utfordra kystfiskarane i nord med å setja inn ein trålarflåte for å sikra forsyningane. I staden vart det bygd ut eit system med føring av fisk med norske fiskebåtar gjennom det tyske selskapet Fischeinkaufgemeinschaft Norwegen – såkalla tyskføring – som også ga gode inntekter til kystsamfunna.

Det var også anna krigsviktig produksjon som okkupantmakta støtta opp om, særleg gruveindustrien, som i Sulitjelma, Dunderlandsdalen og i Sør-Varanger. Det vart satsa på bygging av aluminiumsindustri i Mosjøen og i Glomfjord. Sementfabrikken i Kjøpsvik i Tysfjord fekk eit oppsving, like eins verftsindustrien – alt saman viktig for okkupantmakta. Ikkje alt dette var like suksessfullt. Det var problem med innføring av innsatsvarer og noko av det vart ramma av alliert og lokal sabotasje. Men over alt ga det inntekter og arbeidsplassar, så lenge hjula gjekk. I dei første etterkrigsåra vart deltaking i slik produksjon omtalt og stigmatisert som tyskararbeid. Men det er viktig å vera klar over to forhold: Norsk økonomi vart under krigen fullstendig integrert i den tyske, slik at det var omtrent umogleg å ikkje bidra til krigsøkonomien. For det andre vart det meir og meir

snakk om tvangsutskrivning av norsk arbeidskraft.

Gjeldfri og pengar på bok!

Det er klart at denne kolossale aktiviteten måtte få ein overrisslingseffekt på heile den nordnorske økonomien. Kortversjonen er at landsdelen kom ut av den mellomkrigs-krisa som slo mykje sterkare ut i Nord-Norge enn resten av landet. Det var slutt på arbeidsløyse og priskriser for jordbruk og fiske. Det var det ein i dag kallar ein stram arbeidsmarknad, rett og slett ein økonomisk boom. Fylkeslegen i Nordland skreiv i ein rapport frå 1941 at «De økonomiske forhold har i 1941 vært meget gode, idet enhver arbeidsvillig mann har hatt anledning til god fortjeneste ved de forskjellige anlegg». Slike rapportar kom frå heile landsdelen. I Mo i Rana fekk begge hotella i byen eit stort oppsving ettersom dei vart bortleigd til Wehrmacht, «delvis til meget høye priser», som det heiter i Ranas historie. I Glomfjord vart det sett inn mellom 1500 og 2000 mann for å byggja ut aluminiumsverket Haugvik Smelteverk, med kraftig lønnsauke. Det varte rett nok ikkje lenger enn til operasjon Muskedunder, ein sabotasjeaksjon frå 12 britiske og norske kommandosoldatar, som i realiteten stoppa produksjonen her.

Alt dette kan lesast ut av skatt- og bankstatistikk. I faste prisar auka den samla nordnorske formuen med 67,2 prosent mellom 1939 og 1945, mens det på landsbasis var ein liten

nedgang. Det innebar at Nord-Norge sin del av den samla norske formuen steig frå 2,6 til 4,5 prosent. Altså framleis godt under det nasjonale gjennomsnittet dersom vi deler på folketalet, men likevel ei kraftig opphenting. Det same biletet teiknar seg dersom ein ser på inntektene, slik dei kan lesast ut av skattestatistikken: Dei gjennomsnittlege inntektene auka med meir enn ein tredjedel nordpå, mens det var ein liten nedgang på nasjonalt nivå. Samla inntekt nordpå auka frå 3,8 prosent av landsnivået i 1939 til 4,7 prosent seks år seinare. Det biletet som teiknar seg er altså ein kraftig regional

utjamning. Ein anna indikasjon på dette finn ein i bankstatistikken. I 1940 auka kapitalbeholdningane i nordnorske sparebankar med mest 30 prosent, i 1942 kom ei dobling og i 1945 ei tredobling. Dei nordnorske sparebankane auka sin del av den samla forvaltningskapitalen i landet frå 4,7 prosent til 7,8 prosent, med andre ord også her ei opphenting.

Dette må sjåast i lys av at Nord-Norge var den regionen i landet som vart hardest ramma av mellomkrigstidas økonomiske og sosiale kriser. For bønder og fiskarar, yrke som i kyst-Norge i stor utstrekning vart

kombinert med ein fiskarbondøkonomi, var krisene i mellomkrigstida først og fremst priskriser. Prisane på jordbruksvarer og fisk gjekk meir ned enn for andre varer. Det motsette var tilfelle under krigen, og det kunne målast i ein annan statistiske serie, «Bøndenes bruttoformue og gjeld». Den viser eit dramatisk bilete av økonomisk forbetring. Formuen blant nordnorske fiskarbønder auka med 37,8 prosent i fast kroneverdi gjennom krigen, og gjelda gjekk ned med 57,7 prosent. På landsbasis var dei tilsvarande tala fire prosent auke i formuen og ein gjeldsnedgang på 47,9. Desse tala viser det same biletet som for skattestatistikken, ei kraftig betring av økonomien for skatteytarane, og særleg i primærnæringane – tendensar som var mykje sterkare i Nord-Norge enn på landsbasis.

Styrka og nedslitne kommunar

Med den NS-innførte nyordninga av kommunane i januar 1941, skulle dei bli eit reiskap for nazifisering der førarprinsippet skulle gjelda. Det vart gjennomført, men i praksis var det ikkje så lett å få til endringar i kommunepolitikken. NS klarte ikkje å fylla alle ombod, og i byane heldt dei administrativt tilsette stort sett fram som før. Men krigskonjunkturane – og krigshandlingane – gjorde at kommunane kom i ein heilt annan stilling enn før krigen. Kommunane i Nord-Norge sleit endå tyngre enn i landet elles i mellomkrigstida, fordi dei økonomiske og sosiale

Norske bygningsarbeidarar ved Bardufoss flyplass i 1942. I bakgrunnen eit provisorisk postkontor og kolonialforretning.

Foto: Jonny Lankenau/Rune Rautios samling

krisene verka sterkare her. Den høgkonjunkturen som slo inn i økonomien, som følgje av dei massive tyske investeringane i bygginga av Festung Norwegen, måtte også få store konsekvensar for kommunane. Også her kjem offentleg statistikk oss til hjelp. Her er det eit problem at det ikkje finst tal for Finnmark dei to siste krigsåra, noko som heng saman med nedbrenninga. Vi må difor nøya oss med å sjå på landsdelen samla fram til 1943 og så Nordland og Troms for resten av krigen. Det er to postar i kommunerekneskapa som vi skal sjå nærare på: Det totale forbruket og utviklinga av den kommunale gjelda.

I fast kroneverdi auka det kommunale forbruket i Nord-Norge i perioden 1939–43, samla for by og land, med 19,6 prosent – mot 4,7 prosent i landet som heilskap. Den kommunale gjelda gjekk i same periode ned med 34,7 prosent, svakt under det nasjonale nivået. Tar vi så for oss dei siste to krigsåra for Troms og Nordland, viser det seg at denne utviklinga vart forsterka: Det kommunale forbruket steig med 21,3 prosent i dei to nordlegaste fylka, det doble av landssnittet, og gjelda gjekk ned med 25,5 prosent, noko under landssnittet. Gjeldsnedbetalinga var særleg stor i byane.

Ein indikator på verknadene av krigsøkonomien er også at utgiftene til fattigpleie gjekk kraftig ned. I 1939 utgjorde denne posten 15,6 prosent av dei kommunale utgiftene i dei nordnorske byane og 9,7 prosent i

herreradskommunane, Fire år seinare var det gått ned høvesvis 3,6 prosent og 4,8 prosent, med andre ord til ein fjerdedel i byane og halvparten på landsbygda. Det er litt meir krevjande å samanlikna formueoppføringa over tid, fordi dette vart registrert ulikt for byar og herradskommunar – og det endra seg gjennom krigsåra. Men by- og bygdebøker frå heile landsdelen melder om at kommunane hadde fått pengar på bok gjennom krigen. Rådmannen i Tromsø kunne til dømes melda at kommunen si gjeld var nedbetalt frå 6,1 millionar til knapt 1,5 millionar og at kommunen nå hadde 2,9 millionar på bok.

Dette biletet av kommunaløkonomisk velstand må korrigerast på vesentlege punkt. Krigen medførte også heilt nye utgifter for kommunane. Hammerfest skreiv ned gjelda si og kunne etablere ein kommunal pensjonskasse og byggja ny vassleidning, men byen måtte også oppretta eit bustadkontor for å gjennomføra tvangsrasjonering av husrom på grunn av presset frå Wehrmacht. Administrasjonen svulma opp, blant anna på grunn av arbeid knytt til rasjoneringane. Den kommunale administrasjonen auka frå 10 til 25 personar i perioden 1940–43. Slik var det overalt, og verst i Aust-Finnmark som var ein krigssone gjennom mest heile krigen. Også i Vardø var det inntekter å henta på krigskonjunkturen, men byhistorikar Randi Rønning Balsvik meiner at den kommunale økonomien likevel ikkje vart forbetra, trass i auka skatteinnangang. Stadige evakueringar

til nabokommunar førte til ekstra-kostnader, blant anna til forsyningar til dei evakuerte familiane. Det var utgifter til det sivile luftvernet i ein by med nærast dagleg bombing eller flyalarmar, og sjølv sagt også ekstraordinært store utgifter til brannvern. At kommunale funksjonærar forsvann frå byen, gjorde skatteinnkrevinga vanskelegare. Til dette kom sjølv sagt det store mentale presset og sivile tap i samband med krigshandlingane, både her og andre stader.

Infrastrukturbygginga, pengerikelegdommen og krigenes øydeleggingar

I ei totalvurdering av krigsøkonomien høyrer både pluss- og minuspostar. Eit første moment er korleis folk i samtida måtte oppleva dette. I tillegg til nerveslitet, den usikre framtida og mange former for menneskelege tap kjem at alt var strengt rasjonert, slik at kjensla av å ha fått betre råd, nok ikkje var så sterk. Slik var det også i dei første åra etter krigen, då det også var rasjoneringar.

Så var det dei enorme øydeleggingane. Dette vart i stor grad velta over på etterkrigssamfunnet. Her i nord er det nok å nemna nedbrenninga av Nord-Troms og Finnmark med tvangsevakuering av to tredjedelar av befolkninga. Dei positive følgjene av nedbetaling av gjeld og formueauke forsvann ikkje med nedbrenninga, men det gjorde jo det meste av materielle verdiar. Det vart utbetalt

Tyske soldatar og norske arbeidarar på ekspedisjonskaia i Tromsø.

Foto: Rune Rautios samling

erstatningar og ei massiv gjenreising vart gjennomført, men her gjeld jo verkeleg at det ikkje er alle tap som kan erstattast.

Eit komplisert reknestykke

Og så kan det vera grunn til å sjå på korleis tyskarane finansierte dei veldige utbyggingane. Den viktigaste finansieringskjelda var den okkupasjonskontoen som vart oppretta i Norges Bank. Tyskarane trakk ut 11,3 milliardar kroner frå denne okkupasjonskontoen, pengar som var produsert på Norges Bank si eiga seddelpresse – det doble av det som var tilfelle i Danmark, som vist av historikaren Harald Espeli. Hans Otto Frøland, leiaren av eit stort forskingsprosjekt ved NTNU, som har granska det tyske utbyggingsselskapet Organisation Todt, har vist at Norge var det einaste tyskokkuperte landet som fekk netto overføringar av ressursar frå Tyskland. Det var rett og slett ikkje nok ressursar og arbeidskraft i Norge til å dekkja dei formidable investeringane. Det er ikkje enkelt å laga eit samla reknestykke for kva krigen kosta Norge, men i dette reknestykket må alle øydeggingane, slitasjen og spørsmålet om kor stor verdi utbyggingane hadde for etterkrigs-samfunnet vera med. Vegutbyggingane hadde varig verdi, også nokre av flyplassane – men festningsanlegga hadde det i liten grad, og dei store frosenfiskfabrikkane i Hammerfest og Bodø forsvann.

Det er altså eit komplisert reknestykke å finna ut korleis landet og landsdelen kom økonomisk sett ut av krigen. Det som står fast som det truleg viktigaste for Nord-Norge som region, er overrislingseffektane av dei massive innsprøytingane av kapital i landsdelen. Dei hadde langsiktige verknader som gjaldt gjeldsnedbetalingane i primærnæringane og i kommunane, og desse verknadene slo sterkare ut i nord enn i sør. Det var altså ei regional utjamning som styrka Nord-Norge, og det var ei utjamning mellom by og land som også slo særleg sterkt ut i denne landsdelen.

Ei ny rolle for staten i nord

Til dette kom endringane i det politiske landskapet i krigens kjølvatn. Erfaringane frå mellomkrigstidas kriser og krigens redslar førte til ei radikalisering og ei styrking av arbeidarrørsla – i Norge som i resten av Europa. Det la grunnlaget for 20 år med arbeidartpartiregjerings. Denne radikalisinga var særleg sterk i Nord-Norge. Landsdelen var ein bastion for arbeidarrørsla før krigen, men nå i endå sterkare grad enn før krigen, med over 60 prosent oppslutning fram til inngangen av 1970-talet. I dei første vala skuldast dette først og fremst framgangen for NKP, særleg i Finnmark, der partiet fekk heile 20,4 prosent. Men vi kan merka oss at Arbeidarpartiet i Finnmark – med Terje Wold, justisminister i regjeringa Nygaardsvold – fekk 57,4 prosent, ein tilbakegang på bare vel eitt prosentpoeng. Det tyder på at det

ikkje hefta noko negativt med han som representant for «londoneran».

Denne forskyvinga i det politiske landskapet hadde også samanheng med at synet på staten si rolle hadde endra seg. Tanken om at staten skulle ha ei tilbaketrekt rolle i økonomien hadde blitt svekka, og dei gjenreisingsoppgåvene som den nye regjeringa måtte ta fatt i gjorde ikkje minst at det nordlegaste Norge måtte få prioritert, særleg då dei nedbrente områda i Nord-Troms og Finnmark. Historikaren Einar Niemi viser i det nye trebindsverket om andre verdskrigen i nord, kor høgt gjenreisninga i Nord-Troms og Finnmark var prioritert, med eigen gjenreisingsminister og med stor nasjonal støtte. Han viser også korleis gjenreisninga mobiliserte lokale krefter i utforminga. I 1946 kom vedtaket om å etablere eit jernverk i Mo i Rana, og kort tid etter vart det lagt fram ein plan for moderniseringa av fiske- og reinæringa i dei nedbrente områda ved etablering av eit selskap for å reisa ei rekke fileindustribedrifter. Stortinget vedtok i 1950 einstemmig å realisera denne planen, og selskapet Finotro kom i drift frå 1951 med åtte fileindustribedrifter – ein i Skjervøy i Nord-Troms og sju rundt finnmarkkysten. Det er verd å merka seg den desentrale strukturen i selskapet. Den skulle også ta imot fisk frå kystflåten og ikkje vera ein-sidig basert på levering frå trålarar, slik som Findus i Hammerfest som kom året etter.

Det er eit anna moment som hadde stor betydning for Nord-Norge, og som også hadde røter i krigen og dei første etterkrigsåra, nemleg at den økonomiske politikken nå for første gong fekk eit feste i det territoriale. I 1947 gjekk nordnorske kommunar og nordnorsk næringsliv saman om å etablere Studieselskapet for nordnorsk næringsliv. Det går ei bein linje frå denne nytenkinga sentralt og mobiliseringa regionalt, fram til Nord-Norge-planen i 1951 som etablerte Utbyggingsfondet for Nord-Norge og som var starten på norsk distriktpolitikk. Summen av alt dette la grunnlaget for ei økonomisk og sosial regional opphenting heilt fram til 1980-talet.

Litteraturliste:

- Finstad, Bjørn-Petter og Bjørg Evjen. 2022. Næringer og naturressurser. I Bjørg Evjen (red.), «En annerledes hverdag», kapittel 15 i bind 2 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Niemi, Einar. 2022. Gjenreisningen av Nord-Troms og Finnmark. Kapittel 13 i Stian Bones (red.). «Kampen om frihet», bind 3 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Tjelmeland, Hallvard og Bjørn-Petter Finstad. 2022. Staten og nordom råda, kapittel 14 i Stian Bones (red.). «Kampen om frihet», bind 3 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Tjelmeland, Hallvard, Fredrik Fagertun og Maria Fritsche. 2022. Tyske og norske styrings- og kontrollorganer under okkupasjonen, kapittel 8 i Fredrik Fagertun (red.): «Overfall og okkupasjon», bind 1 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Tjelmeland, Hallvard. 2022. Arbeid og inntekt, kapittel 16 i Bjørg Evjen (red.): «En annerledes hverdag», kapittel 15 i bind 2 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.

Hallvard Tjelmeland, er professor emeritus i nyare tids historie ved UiT Norges arktiske universitet. Han har blant anna forska

på nordnorsk by- og regionhistorie, den kalde krigen, norsk-sovjetiske relasjonar og norsk og nordnorsk okkupasjonshistorie.

E-post: Hallvard.Tjelmeland@uit.no

Rettelser

På side 33 i opprinnelig versjon var det en feil som ble korrigeret 14. november 2025.

Opprinnelig versjon:

«I 1942 var det 350 000 tyske og austerriske soldatar i Nord-Norge, 40 prosent av alle som var i landet, i ein landsdel med 12 prosent av folketalet.»

Korrigeret til:

«I 1942 var det om lag 150 000 tyske og austerriske soldatar i Norge. I Nord-Norge utgjorde det 40 prosent av alt tysk personell i landet, i ein landsdel med 12 prosent av folketalet.»

Frigjøring og frihet

Stian Bones

Stormaktene la mange av premissene for frigjøringen. Den lovlige norske statsmakten og andre legitime norske organer hadde svært begrenset innflytelse på begivenhetenes gang. Dette kom særlig sterkt til uttrykk i den nordlige landsdelen, der frigjøringen var et drama som kom til å prege mange sterkt. Tvangsevakuering, motstand og overgang fra krig til fred var kilder til skjellsettende menneskelige erfaringer.

Den siste krigsvinteren i Nord-Norge var preget av en voldsom forflytning av mennesker. Om lag 50 000 sivile fra Finnmark og Nord-Troms ble tvangsevakuert. 25 000 ble igjen i brente og krigsherjede områder. Mange av dem ble «overvintre» fordi de motsatte seg tvangsevakuering. Både de tvangsevakuerte og «overvintre» i Finnmark ble utsatt for fare.

Også tyske soldater og krigsfanger ble forflyttet i stort omfang. I november 1944 var det samlet 320 000 soldater bare i Nordland og Troms. Tallet var ekstremt høyt på det tidspunktet på grunn av den tyske tilbaketrekningen fra Nord-Finland og Petsamo. I tillegg kom titusener av krigsfanger. Den tyske tilbaketrekningen høsten 1944 hadde enorme konsekvenser for sivilbefolkningen i Finnmark og Nord-Troms. Før tyskerne trakk seg ut av Øst-Finnmark, ble sivilbefolkningen i byer og

tettsteder utsatt for intens bombing fra sovjetiske flystyrker.

Tilbaketrekningen førte også til død og forferdelse lenger sør i landsdelen, særlig for de sovjetiske krigsfangene. En del ble tvunget til et umenneskelig arbeid i det forsvarsverket som ble kalt Lyngenfronten. Mange ble satt til slavearbeid på Nordlandsbanen. I en leir i Storfjord i Troms, som ble gitt navnet «Mallnitz», døde mer enn 200 sovjetere i løpet av tre uker. Og da transportskipet MS *Rigel* ble bombet ved Tjøtta den 27. november 1944, omkom vel 2500 personer, de fleste av dem sovjetiske krigsfanger.

Den siste krigsvinteren i nord kom altså med store menneskelige omkostninger. Selve frigjøringsverket, da allierte og norske militære rykket inn, foregikk under atskillig mer ordnede former. Men også da var det mye som sto på spill.

Frigjøringen av Finnmark

Store deler av Øst-Finnmark ble frigjort av Den røde hær i slutten av oktober 1944. Aage Lunde, som i sin tid skrev historien om Sør-Varanger, har fortalt hvordan de sovjetiske soldatene ble møtt av spontan og hemningsløs glede fra lokalbefolkningen. Ved Munkelva og Neiden tok folk imot med både norske og røde flagg. I jubelstemningen ble «Ja, vi elsker» og «Internasjonalen» sunget om hverandre.

Men var det egentlig et strategisk mål for sovjetiske militære styrker å rykke inn Øst-Finnmark?

Det framgår av militære og politiske kilder at det opprinnelig ikke inngikk i planene for den sovjetiske offensiven å rykke inn på norsk område. Målet var å omringe det 19. bergkorps og knuse de tyske styrkene i nord på sovjetisk område, har historikeren Sven G. Holtmark kommet fram til.

Sovjetiske tropper går 24. oktober 1944 over Pasvikelva på en nylagt pongtongbro og rykker neste dag inn i Kirkenes.
Foto: Nordflåtens Museum avd. Murmansk

Vi vet jo at det ikke lyktes: De tyske styrkene måtte ta betydelige tap og etterlot seg også en del våpen og utstyr, men klarte likevel å trekke seg tilbake til Norge i god orden. Først da det ble klart at tyskerne måtte forfølges inn på norsk område, ble det gitt klarsignal fra Stalin til å rykke inn i Norge.

Det var altså ikke langsiktige politiske ambisjoner overfor Norge som bestemte den sovjetiske innmarsjen. Innmarsjen var derfor ikke resultatet av et mål på sovjetisk side om å trekke Norge, eller deler av Norge, inn i sin innflytelsessfære. Men selv om meningen med operasjonen ikke var frigjøring av norsk område, så ble det jo uansett konsekvensen for store deler av Øst-Finnmark.

De norske styrkene

Når det i 1944 ble helt klart at det var Sovjetunionen som kom til å frigjøre norsk område først, gjaldt det å vise handlekraft på norsk side. Den 16. mai 1944 undertegnet London-regjeringen en frigjøringsavtale med Sovjetunionen. Likelydende avtaler var inngått med USA og Storbritannia. Og fra om lag 18. oktober av, samme dag som innmarsjen fant sted, arbeidet norske myndigheter intenst med å få overført norske tropper så snart som mulig.

Tidlig i november ble i alt 256 mann overført fra Skottland til Murmansk, og fra 10. og 11. november kom de over på norsk område. De fleste

var soldater i 2. bergkompani, men en norsk militærmisjon på 15 personer var også med. Mens det norske bergkompaniet var underlagt sovjetisk kommando fram til 6. februar 1945, skulle militærmisjonen ivareta forbindelsen mellom den allierte øverstkommanderende i for Murmansk-avsnittet, general Sjtsjerbakov og norske myndigheter.

At samarbeidet mellom norske myndigheter og sovjetiske militære gikk bra, bekreftet lederen for den norske militærmisjonen, oberst Arne Dagfin Dahl, ved flere anledninger. Etter først å ha hatt hovedkvarter i Sør-Varanger, etablerte oberst Dahl hovedbase for Distriktskommando Finnmark i Porsanger. Dahl ville bygge opp norske styrker i Finnmark. Etter hvert som de ble sterke nok, skulle de kjempe mot tyskerne.

Oberst Dahl så for seg at en operativ styrke på tre infanteribataljoner skulle organiseres som en brigade, «Finnmarksbrigaden». Planen var at Finnmarksbrigaden skulle gå mot Lyngenlinja og kjempe mot tyskerne der, eventuelt også i samvirke med styrker fra Finland.

Da freden kom i mai 1945, var den norske militære styrken under Distriktskommando Finnmark tidoblet, og besto av til sammen 2735 personer – satt opp i et krigsherjet Finnmark. Det inkluderte personell fra både fra Varanger bataljon og fra Alta bataljon.

Men Dahl hadde også andre motiver. For han var det utvilsomt også et poeng å få hele Finnmark under norsk kontroll av hensyn til suvereniteten. I rapporter som han sendte til London og Stockholm vises en ambivalens. På den ene siden poengterte han – gang på gang – at samarbeidet med den lokale kommandanten oberst Pavel Lukin-Griege og hans menn gikk veldig bra. På den andre siden var han samtidig veldig bekymret for om Sovjetunionen hadde intensjoner om å underlegge seg deler av Nord-Norge. Derfor var frigjøringen av Finnmark – for Dahl – også et kappløp om å få mest mulig norsk kontroll.

Samarbeid og konflikter

Også hos sivilbefolkningen fantes et tvisyn. I de tre politidistriktene Vardø, Vadsø og Sør-Varanger var det vinteren 1944–1945 en befolkning på til sammen cirka 23 000. Holdningen hos dem var preget av det gode samarbeidet mellom nordmenn og sovjetiske soldater. Minner om naboskap, om pomorhandel, kulturelt og politisk samkvem – alt dette ble gjenoppvekket. Sivilbefolkningen fikk tilgang til kveldsunderholdning som de sovjetiske soldatene sto for – sang, musikk, skuespill og kino. På tilstelningene var det også norske innslag. Sivilbefolkningen fikk også en del forsyninger fra sovjetisk side.

Idrettssamarbeidet vakte mye interesse. Jørgen Juve, den norske fotballstorheten fra 1930-åra, var informasjonsoffiser ved

En forventningsfull befolkning i Bjørnevatn tar imot 2. bergkompani fra Skottland den 11. november 1944.
Foto: Ole Friele Backer/Riksarkivet. NTBs krigsarkiv

Avsnittskommando Finnmark, som fra midten av januar 1945 endret navn til Distriktskommando Finnmark. I januar 1945 samlet han idrettslederne i Varanger til et møte i Vadsø, med mål om å samle idretten, som før krigen vært splittet på politisk grunnlag. Men viktigst var det jo tross alt bare å komme i gang igjen. Det første treningsrennet på ski ble holdt i februar 1945 på Sandnes, der Distriktskommando Finnmark holdt til. Jørgen Juve delte ut populære premier som tobakksbokser og sigaretter.

Og så ble det landskamp på ski mellom Norge og Sovjetunionen; den første landskampen i det frie Norge. Den 8. april 1945 var det første internasjonale skirennet i Norge etter okkupasjonen. I alt 109 løpere stilte til start, halvparten sovjetiske, og halvparten norske. Mens sluttkampene raste på kontinentet og Den røde hær kjempet seg inn mot Berlin, sendte Sovjetunionen samtidig skiløpere hele vegen fra Leningrad til Kirkenes for å delta i «landskampen».

Mens møtet med sovjetiske soldater gikk bra, har det lenge vært kjent at møtet mellom ute- og hjemme-Norge bød på enkelte konflikter. Soldater fra 2. bergkompani tok initiativ til å klippe noen kvinner som angivelig hadde hatt samkvem med tyske soldater. Beskyldninger om manglende nasjonal eller patriotisk holdning hos finnmarkinger forekom også. Konflikter bygde seg også opp andre veien. Mottakelsen av de som

kom fra Storbritannia var noe avmålt, og soldatene fikk høre at det som kom fra Storbritannia var for lite, og det kom for seint.

Enkelte konflikter var det altså, men samtidig må vi ikke miste av syne det som tross alt var hovedinnstillingen til de sivile. Det folk tross alt ba om, var en tettere forbindelse til de lovlige norske myndigheter. De ville ha mer forsyninger og en større militær tilstedeværelse; de hadde behov for å kjenne på en solidaritet som viste seg i praksis, og de måtte føle seg sikker på at tryggheten endelig var kommet til Finnmark, og at den nå ville omslutte dem

Etter litt startvansker, så ser vi jo også at norske og vestallierte myndigheter egentlig bidro med det aller meste av forsyninger og hjelp. Videre kan vi registrere, også hos sivilbefolkningen, en uro over den sovjetiske tilstedeværelsen. Ville nordmennene i dette grenseområdet helt kunne råde over sin framtid selv? Denne uroen, som aldri gjorde mye av seg, ble dempet da de siste sovjetiske soldatene forlot Sør-Varanger 25. september 1945.

Troms og Nordland

Under frigjøringen gjorde de allierte stormaktene seg også sterkt gjeldende i Troms og Nordland. En spesiell rolle spilte Office of Strategic Services (OSS), forløperen til CIA. Gjennom OSS ville amerikanerne både bygge opp motstandsgrupper i nord og å gjennomføre sabotasjeaksjoner rettet

inn mot tyskerne. For dette formålet bygde OSS opp baser i nord, kalt SEPALS. Svensk militær etterretning kjente til planene fra første stund, og var egentlig med på operasjonen. Det var også Milorg som så dette som en mulighet til å få organisert en hjemmestyrke. Håkon Kyllingmark, som ble en slags områdeekspert for amerikanerne, ble dermed også helt sentral i å organisere hjemmestyrkene i Troms og Nordland.

I forbindelse med den tyske tilbaketrekningen høsten 1944 ble det etablert omfattende forsvarsstillinger i Nord-Troms. Men Lyngenfronten var egentlig et forsvarsområde som var mye større enn stillingene i Storfjord. Det dreide seg om kystforsvar av Troms, men også om grensesikring og landforsvar helt ned mot Ofoten, som var tenkt som neste tyske forsvarsskanse etter forsvarsstillingene i Storfjord.

Det var Armeekorps Narvik, cirka 42 000 mann, som sto for sikringen av Lyngenfronten. Også en liten SS-styrke ble satt inn i dette forsvarsområdet, nærmere bestemt tre tropper av norske frontkjempere. De patruljerte sammen med tyske hær- og marinesoldater, blant annet grenseområdene i Indre Troms og Ofoten.

Etter 8. mai, da norske og allierte styrker rykket inn i Norge også sør for Finnmark, skulle tyskerne fjernes fra visse områder, og samles andre steder. Forsvarets Overkommando

hadde bestemt at Oslo, Trondheim, Narvik og Tromsø øyeblikkelig skulle renses for tyskere, med unntak av de få som det var bruk for fortsatt. Men realiteten ble noe annerledes.

I Tromsø var det ingen militær myndighet som kunne overta etter tyskerne 8. mai 1945, så der innkalte distriktssjef Holmboe skytterlagsfolk til å ta over vaktholdet. I Harstad hadde kjøpmann Leif Bothner og

og andre bygd opp en mer solid Milorg-avdeling som var klar til dyst allerede 8. mai.

I Ofoten og Indre Troms var det norske militære fotavtrykket mye mer solid fra starten av. De to eneste komplette enhetene av hjemmestyrkene som ble opprettet i Nord-Norge, var i Bardu og Målselv. På forhånd var 200 mann utpekt, og de fikk våpen og ble ledet av offiserer med tilknytning til

En av to hytter som utgjorde basen Sepals II, også kalt Anna. Den lå ved Unna Allakas fjellstue nær Skjomen og Beisfjord.

Foto: Roger Albrigtsens samling

SEPALS-basene. I løpet av sommeren 1945 vokste denne styrken til om lag 800 mann, og ble organisert i Feltbataljon II og Vaktbataljon I.

Noe av den samme utviklingen skjedde i Narvik og Ofoten – også her var OSS sin støtte til den militære motstandsbevegelsen helt avgjørende. I rapportene om Narvik og Ofoten heter det at motstandsbevegelsen hadde fått liten støtte fra Sverige, Sør-Norge eller fra Storbritannia tidligere. Overlege Erling Borch-Johnsen, som var sjef både for Milorg og XU, ga uttrykk for dette, og det var en lettelse for han da kontakt ble etablert med disse mennene i fjellene mot slutten av krigen. Lederen for gruppa POLAR BEAR I, Boy Rist, ble Borch-Johnsen sin nestkommanderende, og ifølge rapportene hadde de etter hvert ansvaret for om lag 1500 mann. I Narvik området oppsto da fra juli 1945 Feltbataljon I og Vaktbataljon II.

Men kjernen i den militære styrken på norsk side i Narvik, var polititroppene. Det var norske militære tropper som var utdannet i Sverige under krigen, men som ble kalt «polititropper» for at virksomheten ikke skulle kollidere med Sveriges nøytralitetspolitikk. Styrken som ble sendt fra Sverige til Narvik besto av cirka 4000 mann.

Liten støtte utenfra karakteriserte også forholdene i Salten, der Anton Gisle Johnson var distriktsleder. I området hans fantes det ved

kapitulasjonen om lag 30 000 tidligere krigsfanger, og 45 000 tyske tropper. I den første tida etter 8. mai var det bare styrker fra SEPALS-basene som var i stand til å støtte opp under hjemmestyrkene i dette store området.

Det var altså ikke bare for hjemmestyrkene å ta imot folks hyllest. Her var stor usikkerhet. Den første allierte sonesjefen for Nord-Norge var oberst Otto Munthe-Kaas. Det han hadde sett for seg før han kom til Nordland og Troms, var cirka 80 000 tyske soldater og 25 000 krigsfanger. Men det som var realiteten, var cirka 120 000 tyske soldater og dessuten 45 000 krigsfanger – mange av dem i dårlig forfatning. Den allierte militærmisjonen som kom til Norge, hadde heller ikke forestilt seg at så mange krigsforbrytelser var begått i nord.

Frigjøring og frihet

Mennesker som under andre verdenskrig levde under et terrorvelde, erfarte hva frihet, rettsstat og trygghet betyr. Derfor er det også i dag viktig å forstå og formidle hvordan et samfunn kan se ut, som bygger på vilkårlig maktutøvelse og en farlig ideologi.

Det er også andre poenger knyttet til dette. I fagartikler og bøker kan vi ofte lese at det norske etterkrigssamfunnet dyrket en nasjonal motstandsfortelling. I etterkrigstida var det vanlig å omtale okkupasjonstidens

nordmenn som patrioter som støttet opp under norsk motstand, i det minste passivt. Dypest sett var det dette krigen handlet om, har flere skrevet.

Men etterkrigstidens mange motstandsfortellinger handlet egentlig også om noe mer. Lærestykket var dette: Du kan yte motstand, og ved hjelp av militær makt kan du frigjøre en nasjon. Men frihet, det er det likevel ikke sikkert at du får. For mennesker i etterkrigstidens Norge var det nok å se til Øst-Europa for å få bekreftet denne innsikten.

Litteratur:

- Bones, Stian og Nina Planting Mølmann 2022. Det første frigjorte Norge. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 4 i bind 3 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdenskrig i nord*, Stamsund, Orkana Akademisk.
- Elstad, Ingunn 2020. *Tvangsevakueringa*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Fagertun, Fredrik, Marianne Neerland Soleim og Stian Bones 2022. Ut av Tysklands grep: militær frigjøring og tysk avvikling. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 8, i bind 3 i Fredrik Fagertun (red.), *Andre verdenskrig i nord*, Stamsund, Orkana Akademisk.
- Holtmark, Sven G. 2021. «Improvvisert innmarsj. Petsamo-Kirke

nes-operasjonen og Den røde armé i Norge, oktober 1944». I Helge Ø. Pharo, Kjell Inge Bjerga, Sunniva Engh, Gunnar D. Hatlehol og Kristine Offerdal (red.), *Historiker, strateg og brobygger. Festskrift til Rolf Tammes, 70 år*. Oslo, Pax Forlag.

- Soleim, Marianne Neerland og Gunnar D. Hatlehol 2022. Krigsfanger og tvangsarbeidere i krigens slutfase. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 7, bind 3, i Fredrik Fagertun (red.), *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund, Orkana Akademisk.
- Tjelmeland, Hallvard 2022. Frigje ringspolitikk. I Stian Bones (red.), «*Kampen om frihet*», kapittel 1, bind 3 i Fredrik Fagertun (red.), *Andre verdenskrig i nord*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Håkon Kyllingmarks dokumentarkiv, Måselv historielag, tilgjengelig på <http://www.maselvhistorielag.no/index.php/bibliotek/odd-bjorklunds-samlinger-2>

Stian Bones, er professor i moderne historie ved UiT Norges arktiske universitet. Han har blant annet forsket på tema som andre verdenskrig, den kalde krigen, polarhistorie, samt Norges forhold til Sovjetunionen og Russland. E-post: stian.bones@uit.no

UIt Norges arktiske universitetsmuseum

DET ER HELT GRATIS...

å lese Ottar digitalt!

Besøk oss uit.no/ottar

PDF-filer av Ottar 2007–2009

Her finner du Ottar som er utgitt mellom 2007–2009 som er digitalisert

Ottar

264/2007 FRA FJERE TIL FJELL

Nilsen, Arne C.: **Innledning**
Møller, Jakob J. og Fredriksen, Per Tore: Hullet gjennom Torghattens Aak, Anders: Spyluer og tørrfiskproduksjon
Barnett, Rob: 12. mars, død eller levende
Frafjord, Karl: Flygende pattedyr
Jørgensen, Roger: Den første kommersielle kvalfangsten i Nord-Norge
Sagerup, Kjell og Gabrielsen, Geir Wing: Et Meck-el og måsegg en saga blo
Nilsen, Arne C.: Invasjon av vindelsvaremere i Nord-Norge høsten 2005 og 2006

Ottar

265/2007 KLIMA I FORTID OG FRAMTID

Løbesbye, Erlend: **Innledning**
Hald, Morten og Lebesbye, Erlend: Klima i fortid, nåtid og fremtid
Larsen, Eiliv: Isalder i fortid og framtid
Elverland, Ellen, Vornen, Karl-Dag, Alm, Torbjørn, Hulfhammer, Anne Karin og Vornen, Tone O.: Plante- og dyrefosiller forteller om fortidens klima på And
Bakka, Jostein, Birks, John og Birks, Hilary: Planter og fortidens klima
Koc, Nailin og Kristensen, Dorthe Kiltgaard: Naturlige endringer i Golfstrømm
Jansen, Eystein: Da havet var varmere enn nå
Høgstad, Sveinulf: **Fotografiet**

Ottar

266/2007 BARNELEK MED PLANTER

Innledning: Alm, Torbjørn og Elverland, Ellen.
Alm, Torbjørn og Elverland, Ellen: **Barnalek med planter – med rotter i en fjer fortid**
Alm, Torbjørn og Elverland, Ellen: **Planter til prydd og pynt**
Elverland, Ellen: **Blind deg en blomsterkrans**
Alm, Torbjørn: **Prest, prost, enkemann, ungar – planter til spådom og vars**
Elverland, Ellen og Sortland, Andy B.: **Lurte dæl – noen nærstreker med pl**
Elverland, Ellen: **Grønne gløder: spiselige planter sett med barneøyne**
Alm, Torbjørn og Sortland, Andy B.: **Fra kongekrig til kappestrid: planter som våpen**
Sortland, Andy B.: **Planter i rollelek**
Mørked, Brynhild og Hønesen, Gøteli: **Lyd og lyd fra planter**
Høgstad, Sveinulf: **Fotografiet**

PDF-filer av Ottar 2000–2003

Her finner du Ottar som er utgitt mellom 2000–2003 som er digitalisert

Ottar

231/2000 KUNSTHISTORIE I NORD

Innledning: Hage, Ingebjørg og Bonsdorff, Jan von
Ljøpe, Lena: **Nord-Norges steinkirker fra middelalderen**
Nylund, Per Helge: **Altarskapet fra Andenes kirke**
Hage, Ingebjørg: **Groech-kirker i nord**
Post, Per: **Lofoten i billedkunsten fram til 1920-årene**
Heydalnes, Eli: **Samtidsbilder av kystkulturen**
Dunfjeld, Maja: **Tenårarbeid-en samisk spesialitet**
Gulthorn, Gunvor: **Samtidsanhopper**
Bonsdorff, Jan von: **Hva skal vi med kunst? Et blick på kunst og kultur i Lofotposten året 1959**

Ottar

233/2000 NATUR PÅ FLYTTEFOT (UTSOLGT!)

Innledning: Fraford, Karl
Smith-Meyer, Sylvia: **Elver - naturens transportbånd**
Haakensen, Nils: **"Brevandring"**
Alm, Torbjørn: **Planter på vandring**
Pedersen, Torstein: **Vandring hos torsk og sild - havets transportbånd**
Nilsen, Arne C.: **Spredning av insekter over lange avstander**
Strøm, Karl-Birger: **Fugletrekk i Nord-Norge**
Prestbakmo, Hans: **Reintrekk og reinflytting**
Frafjord, Karl: **Verdens nordligste havterskillepadde**

Ottar

234/2001 HEKSEPROSESSER OG TROLLDOM (UTSOLGT!)

Innledning: Alm, Ellen
Alm, Ellen og Hagen, Rune Blix: **Hekseprosessene, myter og realiteter**
Hagen, Rune Blix: **Onskapen fra nord**
Alm, Ellen: **Da øjvelen kom til Danmark og Norge**
Hagen, Rune Blix: **Trolldomsforfølgelse i Nord-Norge på 1600-tallet**
Sparboe, Per Einar: **En trollkvinnens bekjennelse**
Granquist, Karin: **Til hvem gir du din sjel?**
Djæsa, Rachel Issa: **Heksetro og trolldom hos Dii-folket i Nord-Kamerun**

Tidløse gaveideer i museumsbutikken!

Skatten ble funnet i Tromsø høsten 2005, og datert av arkeologene til ca 900 e.Kr.

Kopi av motiv fra Sølvskatten

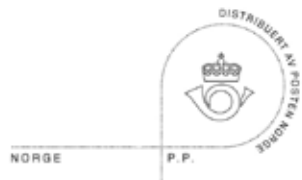

Foto: June Åshelm@Tromsø Museum – Universitetsmuseet • Foto: Solvskatten: Torunn Marie Røed, TMU Layout: Ernst Höglin@Tromsø Museum – Universitetsmuseet

Lars Thøringsvei 10, 9006 Tromsø • Tlf 77 64 50 01 • shop@tmu.uit.no

UiT Norges arktiske
universitetsmuseum

Returadresse:
Ottar, Norges arktiske universitetsmuseum,
Norges arktiske universitet, Postboks 6050
Langnes, 9037 Tromsø
E-post: ottar@uit.no
Internett: uit.no/ottar

